

НЕ
МОЖЕ
МИЩЕ

#3 2021

НЕМОНОМИФ

#3 2021

Журнал «Эсимде» талкуу аянтчасы тарабынан чыгарылат.
Кыргызстан, Бишкек ш. Абдрахманов көч.204
Телефон: (+996) 312 662069; E-mail: esimdekg@gmail.com

*«ЭСИМДЕ» – бул тарыхтагы жана элдин
эсинде көмүскөдө калган окуяларды,
фактыларды, процесстерди изилдөө жана
аңдап түшүнүү боюнча талкуу аянтчасы.
Бул аянтчага ХХ-ХХI кылымдардагы
Кыргызстандын жана Борбордук Азиянын
тарыхына көз чаптырып, салым кошууга
ынтызар, ар түрдүү кесип ээлеринин өкүлдөрү
чогулган.*

Басуу: МанасАРТдизайн

Даана: 120

Баардык укуктар тексттердин авторлоруна таандык.
Тексттерди жана сүрөттөрдү басып чыгаруу авторлордун уруксааты менен ишке ашырылат.
Авторлордун ой-пикирлери редакциянын ой-пикирин чагылдырбашы мүмкүн.

#3 2021

*Редакциялык кеңеш:
АЛАГӨЗ кызы Гүлзат,
Элери БИТИКЧИ*

*Журналдын идеясы:
Зарина УРМАНБЕТОВА*

*Дизайн:
Наталья АНДРИАНОВА*

*«ЭСИМДЕ»
долбоорлорунун жетекчиси:
Эльмира НОГОЙБАЕВА*

МАЗМУНУ

- 04** СӨЗ
- 06** Роза Айтматова
МАҢКУРТ ТЕРМИНИНИН ТАРЫХЫ
- 12** Гамал Бөкөнбаев
ЭГЕРДЕ СЕН МАҢКУРТ БОЛБОСОҢ...,
АНДА МЕН – МАҢКУРТМУН!
- 20** Элери Битикчи
СОВЕТТИК МЕЗГИЛ ЖӨНҮНДӨГҮ
ООЗЕКИ ОКУЯЛАРДАГЫ КУТКАРУУЧУ
НАРРАТИВИ
- 24** Болот Исабеков, Анатолий Цыбух
КӨРГӨЗМӨ «МАҢКУРТТУН ТҮШТӨРҮ»
- 34** Бактыгүл Мидинова
БАШКА МУЗЕЙ
- 40** Алагөз уулу Азамат, Алагөз кызы Гүлзат
АРГЫМАК МИНГЕН ЭСТЕЛИКТЕР
ӨЛКӨСҮ
- 46** Байтур Токтосунوف
ЭСТЕЛИКТЕР БИРИКТИРЕБИ ЖЕ
АЖЫРЫТАБЫ?
- 54** Вера Андрианова
«ТАМГА» АСКЕР САНАТОРИЙИНДЕГИ
МОНУМЕНТАЛДЫК ИСКУССТВО
1940-1980-жж.

*Болот
Исабековдун
сүрөтү*

бул чыгарылыштын темасы:

МАҢКУРТТУН ТҮШТӨРҮ

Анатолий Цыбухиндин
графикасы (фрагмент)

СӨЗ

«Маңкурттун түштөрүн» түшүнүү үчүн, сиздин жаныңызга батыра кылган оор учурду эстөө зарыл. Өтө күчтүү жана бир нече ирет кайталанан кылынган оордук.

Бир нече ирет жан кейите жасаган оорчулуктарга карабастан, эмнеге качып кеткен жоксуз?

Анткени сиз көз каранды болчусуз... Ошондуктан эч кайда качып кете алмак эмессиз... Балким сиз азыр да, эч кайда, өзгөчө ушул үй-бүлөдөн, аймактан, айылдан, шаардан, өлкөдөн же балким планетадан качууга жол таппай тургандырсыз. Мына ошондо – сизге кайрадан оорчулук келтирбешине, жабыркатпашына үмүт артып жашоо гана калат. Бирок, бары бир сизге ал жасалат. Анткени сиз көз карандысыз жана эч кайда качып кутула албайсыз. Бул дал ошол Маңкурттун түшү – сиздин жаныңызга батыра жамандык кылып, ага көз каранды болуп, кайрадан кадемицизди катырбашына үмүт артуу.

Бул үмүт кайдан жаралып, эмнеден азык алат? Бул үмүт өзүн-өзү алдоодон жаралат. Өзүн-өзү алдоо болсо коркунучтан жаралат. Коркунуч азаптан. Ошол коркунуч эркти шал кылып, азаптын булагы жаңы оорчулукту кел-

НЕМОНОМИФ #3

тирбейт деп, кайра-кайра өзүңүздү алдоого мажбурлайт. Бирок ал улам сайын күчтүү оорчулукту алып келет. Азаптын булагы эркиңиздин кожоюнуна айланат. Кайсы жерде Маңкурт болсо – ошол жерде дайыма анын Кожоюну бар. Кожоюндун бийлиги, сиздин баштан өткөргөн азапты унутууга умтулушуңуз менен бекемделип, бирок ал азап жөнүндө эс-тутумдун жоголушу менен бирге, Кожоюндун алдындагы сиздин коркунучуңуз кошо жоголот дегенди билдирбейт.

Маңкурттун түшү азаптын болбошу жөнүндө. Азап коркунучу, эс-тутумду азап жөнүндө ойлобоого мажбурлайт. Эгерде азап жөнүндө эс-тутум коркунучтан ашып түшсө, анда азап жөнүндө эскерүү, коркунучту күчөтүп, коркунуч азап бекеринен болбогонун туюнтат. Кожоюндар азап менен кыйналуу бекеринен болбогонун ар дайым үйрөтүшкөн. Азап улуулар жана ыйыктар үчүн гана. Курмандык кандайдыр-бир улуу нерсе үчүн курмандыкка чалынат. Өлтүрүлгөндөр, мыкты келечек үмүтүнүн шейиттерине, баатырларына жана жемине айланат. Маңкурттарга, Кожоюну жаркын келечекке алып барат деген үмүт зарыл, ошондуктан ал артына кылчайбайт. Ал өтмүшүн унуткан жок. Болгону артына кылчайгандан коркот. Анткени аны алдыга айдаган Кожоюнунун алдындагы коркунучу. Эгер ал кылчактаса, башы андан да күчтүү азапка малынат.

Маңкурттун эс-тутуму ордунда, бирок артка кайтуудан коркот. Маңкурт Кожоюнунан коркот.

Маңкурт азаптан коркот. Өтмүшкө кылчактагандан көрө, өз түштөрүндө жашаган жакшыраак. Ал азапты унутканы менен, анын коркунучу эч кайда кетпейт. Маңкурт ар дайым өзүнүн Кожоюнун табат. Өзүнүн үй-бүлөсүнөн, айылынан, шаарынан, өлкөсүнөн жана Жер шарынан. Маңкурт өзүнүн энесин өлтүргөн учурда, Кожоюну аны азап аркылуу эмес, азап коркунучу аркылуу башкарган. Азап жөнүндө эскертүү аркылуу. Эмнеден коркоруңузду, эмнени эске түшүрүүдөн коркоруңузду эстесеңиз? Өлкөнүн жаңы Кожоюну эмнени убада кылып, эмне үчүн ага ишенгениңизди эстесеңиз? Анын калп айтып жатканын бетине айтуудан корккондуктан сиз ага ишенгенсиз? Анткени сиздин азап бекеринен болбошу керек? «Чыда» – бул сөздү үй-бүлөдөгү, өлкөдөгү бир нече муун уккан. Бул планетадагы азап – бекеринен болбошу керек да?

Чыңгыз Айтматовдун Маңкурт жөнүндө романы, алгач «Шири» деп аталган. Маңкурттун башын кыскан шири, өлкөнү жана Жер деп аталган бүткүл планетаны кыскан. Бул Ширинин аты – «Өтмүштөгү Азап Коркунучу». Ошол коркунуч Маңкуртту, өлкөнү, планетаны башкаруу үчүн кызмат кылат. Маңкурттун түшү – эс-тутумду жоготуу эмес, Азап күтүп турган өтмүшкө кылчактан коркуу. Бирок ал азап бекеринен болбошу мүмкүн? «Жарым жыл чыда», «бир жыл чыда», «эки жыл чыда». Чыда.

Элери Битикчи

*Роза Торекуловна
АЙТМАТОВА,
Коомдук ишмер, Кыргыз
Республикасынын
билим берүүсүнө эмгек
сиңирген ишмер*

МАҢКУРТ ТЕРМИНИНИН ТАРИХЫ

«Маңкурттун түштөрү» деген темада конференцияга катышууга чакыруу алганда, алгач оюма «Маңкурт дагы түш көрөбү?» деген суроо келди. Бир караганда түш көрүүсү мүмкүн эмес. Бирок экинчи жагынан адамдын физиологиясы ар бир киши түш көрө тургандай болуп түзүлгөн. Адамдардын баары түш көрсө, демек маңкурт деле түшүндө өзүнүн мурдагы жашоосун көрсө керек. Бирок ойгонгон соң кайра эле ким экенин унутуп, келечеги тууралуу ой жүгүртө албай калат. Мына ушул тууралуу ой жүгүрткөнүмдө, эмнегедир Найман эненин уулун өзү менен үйүнө алып кетсе эле анын эс тутуму калыбына келет деген тилеги эсиме түштү:

«... Ата конуш жеринде кудай жалгап эс-акылы ордуна келер, бала кезин эстеп, анан баары ордуна келер...». Эне деген эне да, акырына чейин уулунун акыл-эсин калыбына келтирүүгө болгон үмүтү өчкөн жок, бирок маңкурт тарткан жаа өзү менен үмүтүн кошо алып кетти...

Кырк жылдан кийин баяндоо үчүн докладымды даярдап жатып, маңкурт жөнүндө уламышты кайра окуп чыгууну чечтим. Колума китепти алганда эле кызыктай сезимдер пайда болуп, аны алгачкы ирет окуп жаткандай катуу берилип кеткенимди жашыра албайм. Бул жашообуздун азыркы реалийлеринин призмасы менен уламышты жаңыдан, башкача түшүнүү аракети болду. Конференциянын «Маңкурттун түштөрү» деп аталышы – мыкты жана туура чечим. Себеби өз тарыхыбызды, ким экенибизди, кайда бара жатканыбызды кайрадан аңдап чыгууга түрткү берет.

Мен Чыңгыз Төрөкуловичтин алгачкы чыгармаларын кол жазма түрүндө окучумун. Бирок бул роман бөтөнчө болду. Биринчиден, Ысык-Көлдүн Чолпон-Ата шаарындагы өкмөт үйүнүн №2-резиденциясынын №5-коттеджинде жазылган. Ч.Т. Айтматов көп учурда дал ушул коттеджи алып, чыгармаларынын үстүндө иштетчү. Тейлөөчү кызмат-

*КНММИИ
«Маңкурттун
түштөрү»
темасында
конференция
28.10.2020-жыл.*

НЕМОНОМФ #3

керлер менен эс алуучулар аны кийин «Айтматовдун коттеджи» деп атап калышты. Экинчиден, роман партиялык номенклатуранын пикири боюнча, Советтер Союзунун идеологиясына каршы жазылган. Башкача айтканда, «соцреализмге» туура келбейт. Ошондуктан «СССРдин идеологдору» романды микроскоп менен изилдегендей эле карап чыгышкан. Буга өзүнүн себептери бар эле, эң ири солгундоо болгон 70-жылдардын аяк чени эле. Роман кийин 1980-жылы гана жарык көрдү. Адабий сынчы Калык Ибраимов жазгандай, «ал мезгилде сталиндик репрессияларды эскерүү эмес, кокусунан сөз айтып алуу дагы өтө жагымсыз кесепеттерге алып келчү.» Окурмандын колуна тийгиче роман канчалаган цензурадан өткөнүн элестетип көрүү кыйын деле эмес. Мындай мазмундагы роман СССРде кантип басылып чыкканы мени азыркыга чейин таң калтырат. Бир эле маңкурт жөнүндө уламыш деген эмне. Анда жазуучунун СССРдин идеологиясы акырындап отуруп баарыбызды маңкурттарга айлантып жаткандыгы жөнүндө негизги ою катылган. Ушул себептен улам, маңкурт термини жөнүндө кеп кылардан мурун китептин тагдыры, ал кандайча жарык көргөнү тууралуу айткым келип турат. Бул абдан маанилүү...

Алкак. Алгач Чыңгыз Төрөкулович романды «Алкак» (Обруч) деп атаган. Жогоруда айтып кеткендей, чыгармада советтик жарандарды маңкуртташтырууга каршы жашыруун протест чагылдырылган. Маңкурттун «алкагы» (бул

жерде адамдын башына кийилүүчү шири тууралуу кеп болууда) Эне-Бейит көрүстөнүн курчаган алкакка (анын аймагында космодром курулган), андан соң улуу державалардын дүйнөлүк үстөмдүккө умтулган тиришинин натыйжасында, маңкурттун башына кийгизилген «шири» космостук алкакка трансформацияланып, «бүткүл адамзаттын башына кийгизилген... Бирок Чыңгыз Төрөкулович китептин мындай аталышынын маанисин цензура тез эле аңдап-түшүнүп, аны башкача атоого туура келгенин айткан. Ошондо ал Пастернактын котормосундагы Шекспирдин «Кылым карытар бир күн» деген саптарына токтогон экен. Мында ал мазмунун өзгөрткөнчө аталышын өзгөртүүнү туура деп тапкан. Бирок, «Роман-газета» жана «Жаш гвардия» басылмасы дагы бул аталышка макул болбой койгон. Ошол учурда «соцреалисттик» деп аташкан жөнөкөйрөөк аталышты талап кылышкан. Ошентип автор чыгармасын «Бороондуу бекет» деп атаган. Чыңгыз Төрөкулович мындай деп айткан:

– мен буга аргасыздан, жагымсыз нерселерди мүмкүн болушунча азайтуу менен бардым. Албетте, эң башкысы – кыйынчылыкка карабай чыгарманы жарыялашым керек эле.

Цензура менен күрөшүүдө Чыңгыз Төрөкулович чыгарманын атын гана эмес, айрым бөлүктөрүнүн мазмунун, ошондой эле романдын аягын дагы өзгөртүүгө мажбур болгонун мен кийин билдим. Мунун дагы далилдери бар.

Бир жолу Москва педагогикалык институтунун физика кафедрасына иш сапары менен бардым. Кесиби боюнча физикмин. Филология кафедрасынын доценти менен кокусунан таанышып калдык. Уфалык чуваш айым экен. Дал ошол «Алкак» романына байланыштуу окуялар болгон жылдары Ч.Айтматовдун чыгармалары боюнча кандидаттык диссертациясын жазып жаткан экен. Чыңгыз Төрөкулович менен жолугушуу зарыл болуп, алдын ала макулдашпай туруп эле Москвадан Фрунзеге келиптир. Фрунзеден анын Ысык-Көлдө экенин айтышканда, Чолпон-Ата шаарын көздөй бет алыптыр. Кыш, кар тизеден, бороон, суук. Ал эми өкмөттүк резиденцияда тартип катуу, эс алуу үйлөрүнө баарын эле киргизе беришпейт. Ал Чыңгыз Төрөкуловичти айтып жатып эптеп бешинчи коттедже кирүүгө урусат алат.

– Келсем, Чыңгыз Төрөкуловичтин маанайы жок экен. Жини келип отуруптур, мени жакшы кабыл алган жок, капа боло түштүм. Жазуучуга эмне болгонун түшүнө алган жокмун. Себеби ал жөнүндө жакшы нерселерди гана угуп жүргөм. Бир нерсе болгонбу? – нес болуп калдым, ошончодон бери кар кечип, суу кечип келсем. Жолдо ката үшүдүм, чарчадым. Бир аздан кийин Чыңгыз Төрөкулович өзүн колго алып, суроолорума жайбаракат жооп бере баштады. Мага боору ооруп кетсе керек. Бирок, баары бир эмне үчүн мындай абалга түшкөнү оюман кетпей койду. Мунун себебин кийин билдим. Көрсө, романын жарыялоого тыюу салып, аны

өзгөрткөндө гана жарыялоого уруксат бере- биз деп шарт коюшуптур. Чыгарманын кайсы жерин жана кантип өзгөртүү керек экендигине байланыштуу маселе сарсанага салып, «Эмне үчүн кимдир-бирөө мага кантип жана эмне жөнүндө жаза турганымды үйрөтүш керек?» деген суроо ой-санаага салып жаткан экен. Анысы аз келгенсип ар кайсы суроолорум менен мен келип алыптырмын.

Кийин роман «Новый мир» журналына «Бороондуу бекет» деген ат менен басылып чыкты. Кайсы бир жеринен текстти кыскартууга же өзгөртүп жазууга туура келген. Роман кыздары үй-бүлөлөрү болуп келгенинде, Эдигей үйдө жок болуп чыкканы менен аяктап калганы да үшүндан улам болсо керек. «Ал таң эрте Почтанын башчысына кетти. Ошол жакта иштери бар!...» жана көп чекит. Романда эмнени кыскартып, эмнени өзгөрткөнү так белгисиз. Тек гана кайра куруудан кийин романга кошумча катары, «Чыңгызханын ак булуту» повести жарык көргөнү маалым. Өзүм алгачкы жолу романды «Новый мир» журналынан окугам. Калган бардык окурмандар сыяктуу эле, «Маңкурт» сөзүн мен ушул чыгармадан кездештирдим.

«Маңкурт». Бул терминдин айланасында көптөгөн талаш-тартыштар болгон. Бирок Чыңгыз Төрөкуловичтин өзүнүн айтуусуна караганда, Орозбаковдун варианты боюнча «Манас» эпосунда мындай эпизод баяндалат: Кыргыздардын душманы болгон калмактар бир көзү

ачыктан кыргыздарда Манас аттуу болочок баатыр, өз элинин жол башчысы жана коргоочусу туулгандыгын угшат. Бул окуя келечекте калмактар үчүн коркунуч жаратышы мүмкүн эле. Ушул себептүү алар: балким Манасты бала чагында эле зыянсыздандырып, майып кылып коёбуз? Ошондо келечекте элин коргоого жана калмактарга зыян келтирүүгө жөндөмдүү боло албайт деп кеңешишет. Ал жерде «...Баланы кармап алалык, башына шири салалык» деген саптар бар. Юдахиндин сөздүгү боюнча, «Шири» – жазалоо үчүн башка кийгизилген бодо малдын ашатылбаган терисинен жасалган топу (жазалоонун бир түрү: тери кургаган сайын башты кысып, катуу ооруну пайда кылган).

Ч.Айтматов романында ширини мындай деп сыпаттайт: *Шири* – жаңы союлган төөнүн оор, калың моюн терисин бөлүктөргө бөлүп, чачы жаңы кырылган туткундардын башына жабыштыруучу пластырлардын жардамы менен дароо жылүү кезинде кийгизишкен. Шири кийгизди дегендин мааниси ушундай. Мындай процедурага дуушар болгон адам же кыйноону көтөрө албай жан берген, же болбосо өмүр бою эс тутумунан ажырап, маңкуртка айланган.

Кыргыздар турмушта «маң» деген сөздү көп эле колдонушат. Маселен, «Кандайдыр бир маселени чече албай башым маң болду».

Юдахиндин сөздүгүндө «Маң»- абдырап калган, айран калган, чечкинсиздик көрсөткөн деп которулат.

Маң баш – түшүнүгү жок, келесоо.

Маңы жапыс, маңы бас – басылган, коркуп калган, чечкинсиз.

Ожеговдун сөздүгүндө «басуу» деген сөз «басып салуу, өстүрбөө, азапка салуу, үр-токмок менен келесоо кылуу» дегенди түшүндүрөт. Башты басуу – эс тутумду, аң-сезимди керексиз нерселер менен толтуруу.

Чыңгыз Төрөкулович эки сөздү кошуп колдонгон: маң + курт. Курт – кадимки эле курт. Маңкурт – мээни жеген курт, мээси жок келесоо. Ошентип, эки түшүнүктүн айкашы «маңкурт» терминин пайда кылган. Маңкурт – эс тутумунан ажыраган киши деген маанини берет.

Азыркы учурда аталган термин тарыхый эс тутумду, руханий баалуулуктары менен багытын жоготкон, өз эли менен байланышын үзгөн адамга карата колдонулат. Бул маанисинде «маңкурт» сөзү жалпыланып, публицистикада колдонулуп келет]. Орус тилинде «манкуртизм», «манкуртизация», «деманкуртизация» сыяктуу неологизмдер пайда болду.

«Ата-Бейит». Дагы бир эске сала кетчү нерсе, сталиндик репрессиялардын убагында өлтүрүлүп, массалык түрдө Чоң-Ташка көмүлгөн жерди «Ата-Бейит» деп атоо сунушун Чыңгыз Төрөкулович киргизген. Бүгүнкү күндө «Ата-Бейит» биз үчүн саясий репрессиялардын курмандыгы болгон аталарыбызды эскерүү күнүндө бара турган жер. Бул Эне-Бейитке уйкаш болуусу менен катар эле, мааниси жана мазмуну жагынан да окшош. Бүгүнкү биздин эгемендүүлүгүбүздүн пайдубалын түптөгөн аталарыбыз деле

ошол доордун маңкурттары тарабынан өлтүрүлгөн. Бул оор экономикалык жана саясий шарттарда иштеген кыргыздын жаш жетекчилеринин таланттуу плеядасы болгон. Өз өмүрлөрүн курмандыкка чалып, жаңы Кыргыз мамлекетин кайра түзүп, пайдубалын түптөй алышты. Кыска убакыттын ичинде алар маанилүү төрт стратегиялык маселени чечүүгө жетишкен:

1. СССР алкагында биздин азыркы эгемендүүлүгүбүзгө негиз болгон кыргыз мамлекеттүүлүгү кайра түзүлгөн.
2. Кыргызстандын экономикалык өнүгүүсүнүн пайдубалы түптөлгөн: улуттук чарбанын айыл чарбасы, гидроэнергетика, жергиликтүү өнөр-жай, темир жолдордун, шосселердин курулушу, тоо-кен өнөр-жайынын өнүгүүсү, көмүр-отун базасынын түзүлүшү сыяктуу багыттары жөнгө салынып, ал тургай ошол инсандардын доорунда алгачкы аэродром курулуп, биздин жерибизден биринчи жолу учак асманга көтөрүлгөн.
3. Жалпы сабатсыздык жоюлган (Ж.Абдрахмановдун айтуусунда 1916-жылы калктын 95%ы сабатсыз болгон), билим берүүнүн жогорку системасы түзүлгөн, илим жана маданият тармагы өнүккөн;
4. Ошол мезгилдеги эң мыкты саламаттыкты сактоо системасы түзүлгөн.

Биз алардын эрдиктерин эч качан эсибизден чыгарбашыбыз керек.

Мунун баары маңкуртка айланып калбашыбыз үчүн жасалган.

Сөзүмдүн аягында жээним Асан Ахматов менен «Ата-Бейит» романын жазып чыкканыбызды айта кетмекчимин. Романда окуяларды жана эмне үчүн ошол мезгилде улуттун жүзү болгон инсандарыбыз жок кылынгандыгынын себептерин баяндап берүүгө аракет кылдык. Кыскасы, кыргызда айтылгандай, жаштарга таалим болсун дедик.

*Акылай Атаканованын сүрөтү.
«Маңкурттун түшү» сынагы
2020 г.*

Павел Болшаковдун сүрөтү

Гамал БОКОНБАЕВ,
архитектор, дизайнер,
Бейформал культууроолог.
Кыргыз Республикасынын
Сүрөтчүлөр союзунун
мүчөсү. «СХ» жана «Төлөн
музейи» журналдарынын
редактору. Кыргыз
Республикасынын
маданиятына
эмгек сиңирген ишмер

ЭГЕРДЕ СЕН МАҢКУРТ БОЛБОСОҢ..., АНДА МЕН – МАҢКУРТМУН!

Голливуддук маңкурт. «Кылым карытар бир күн» (1980) романы СССР-дин агониясынын эң алгачкы он жылдыгында жарыкка чыгып, мага күчтүү таасир калтырган. Мага, автор үмүтсүздүк сезиминен канагат алгандай көрүнгөн. Суроолор коюлганы менен, жооптору жок болчу! Менин сезгенген элес таанымымда, ТОКОЙТӨШТҮКТӨР, «Бир тууган Карамазовдордогу».¹

«Эмчектер» сөзү менен эрксизден уйкашкан. «Сени көтөргөн эненин курсагы жана сени азыктандырган эненин эмчеги ырахат, өзгөчө ЭМЧЕКТЕРИ!» – деп Федор Карамазов кыйкырат. Достоевскийдин бул кылыгына макул болсо болот. Ал критикалык реализмдин доорунда жашаса, мен болсо советтик адам катары, соцреалисттик романдан позитивдүү жыйынтыктоону күткөм!

Ошондон тартып, маңкурт жөнүндөгү уламышка менин мамилем татаал. Мен азыр дагы, генийдин ой жоруму маанини чиелеништирет деген ойдомун. Көйгөй эстен чыгып калууда эмес, маселе тарых жасалмаланып жаткандыгында. Заманбап маңкурттар унуткусу келгенди унутуп, эстеп калгысы келгенди эстейт. Мотивдер түшүнүктүү, «Тарыхты жеңгендер жазат, ошондуктан жеңилгендерге анда орун жок»². Мен ушул айтымды өз ыгыма салып өзгөрткүм келет: тарыхты империялар жазат жана анда провинцияларга орун жок.

Квентин Тарантинонун «Бир жолу Голливудда»(2019) тасмасын көргөндөн кийин, менде унутчаактыктын жаңы кыры ачылды. Көркөм кыял – автордун кредосу жана ага ишенесиң. Бир гана жагдай түшүнүксүз – чыныгы окуяны бурмалап эмне кереги бар?

1 Достоевский Федор Михайлович. Бир тууган Карамазовдор. Федор Карамазов Инжилден (Евангелие) айтууда.

2 Бул Немец жумушчу партиясынын негиздөөчүсү Антон Дрекслердин унутта калган сөзү. Ал партияны кийинчерек Адольф Гитлер жетектеген. Эмне үчүн унутта калганы түшүнүктүү.

НЕМОНОМФ #3

Чыныгы турмушта: 1969-жылы хиппилер, Мэнсон сектасынын мүчөлөрү, актриса Шерон Тейттин жана режиссер Роман Поланскинин Лос-Анжелестеги үйүнө басып киришкен. Кош бойлуу Тейтти жана анын төрт досун өлтүрүшкөн. Полански ошол учурда Европада жүргөндүктөн аман калган.

Тасмада болсо тескерисинче: чечкиндүү голливуддук жигиттер кол салган хиппилерди аёосуз жазалайт: колго тийгени менен чаап, итке талатып, от ыргыткыч менен (огнемёт) куйкалашат.

Бул тасма жөнүндө көп жазылганы менен, эч кимиси төмөнкү суроолорго жооп берген эмес: режиссер чыныгы окуяны эмне үчүн өзгөрткөн? Режиссер трагедияга макул эмеспи? Канкорлордон жаш баладай өч алуубу? А бал-ким жанрдын мыйзамдары ушундай happy end жыйынтыгын талап кылдыбы?

Тарантино үчүн бул жападан-жалгыз учур эмес. «Кадырсыз салпаяктар» (2009) тасмасында, америкалык «диверсанттардын» тобу, Гитлерди жана нацисттердин бүткүл тобун, өзгөчө ырайымсыздык менен өлтүрөт. «Бошотулган Жанго» (2012) тасмасындагы кул, вестерн жанрындагы каармандын образын жаратып, 1858-жылдагы АКШнын реалдуулугуна шайкеш келбейт.

«Өтмүш өзгөртүлгөн» голливуддук кино өндүрүмдөрдүн өтө көп мисалын келтирүүгө болот. Тасмаларга «кыялдар фабрикасынын» калыбы капталып, аларга эч ким олуттуу мамиле

кылбастан, эң башкысы чындык эмес, киреше экени талашсыз. Бирок, «Бир жолу Голливудда» тасмасы катаал чындыгы менен өзүнө тартат. Брюс Ли, хиппилер, продюсерлер, туталанган кары, согончогун кир баскан жаңы чыгып келе жаткан жылдыз (актриса) так ушундай болот деген ишенимди туудурат! Келесоороок жана макоо америкалыктар! Ушуларды чындык деп эсептөө мага жагат. Мен ушундан канааттанам! Жыйынтыгы да мага жагат! Бирок бул ачыктан-ачык калп. Мен ага алдандым жана мени уйку-соонун ортосунда дароо калпымды чыгарышты.

Олуттуураак иштерди (анча таланттуу эмес) белгилей кетсек болот. Тед Мелфинин «Жашыруун калыптар» (2016), Оскар сыйлыгына татыган режиссер Питер Фарреллинин «Жашыл китеп» тасмалары. Эки тасма тең 1960-жылдардын башталышын чагылдырат.

«Жашыруун калыптар» тасмасында, Америка космос агенттигинин (НАСА) үч кара терилүү кызматкери, расалык сегреациянын бардык «артыкчылыктарын» өздөрүнүн жон терилери менен сезип, бирок өз иштери менен ак терилүүлөрдү кууп жетип, алардан ашып түшөрүн далилдешет. Жумушчу топтун жетекчиси, алмашкыс жумушчу ар жолу түстүү терилүүлөр үчүн, коңшу имаратта, 800 метр алыстыкта жайгашкан дааратканага барууга мажбур экендигин билгенде ачуусу келет! Кара терилүүлөрдүн укугу үчүн күрөшүүчү, баарынын көз алдында балка менен «Ак терилүүлөр үчүн

гана даараткана» белгисин талкалайт³. Мына ушул учур капитализмдин кишенин талкалаган жумушчуну эске салат.

«Жашыл китеп» тасмасында кара терилүү пианист түштүк штаттары боюнча гастролдук турга жөнөйт. Расисттердин кысымына кабылбаш үчүн, түнкү клубдун кайтаруучусу, италиялыкты айдоочулукка жана жан сакчылыкка жалдайт. Аны менен бирге, кара терилүүлөрдү тейлеп, аларга кызмат көрсөтө турган жайлардын даректери көрсөтүлгөн «Жашыл китепти» жанына алат.

Бул тасмалардын жагымдуу жыйынтыкталышы советтик сюжеттерди эске салып, анда жакшы адамдар жамандардын үстүнөн күлүп, «кээ бир кемчиликтеринин» үстүнөн жеңишке жетишет.

«Кадырсыз салпаяктар», «Бошотулган Жанго», «Жашыруун калыптар», «Жашыл китеп» мага жаккан жок. Анткени алар мага соцреализмди эске салды. Баары биригип, кандайдыр-бир кызык, аягына чейин түшүнүксүз трендди белгиледи.

Балким жооп ушунда? «Америкалык киноакадемия, 2024-жылдан тартып, Оскар сыйлыгын тапшыруунун жаңы эрежелерин киргизет». Ага ылайык, «Мыкты тасма» номинациясына көрсөтүлгөн тасмадагы, биринчи же экинчи пландагы ролду аткарган актерлордун бири расалык же этникалык азчылыктардын өкүлү болушу шарт. Эгерде бул шартты аткаруу мүмкүнчүлүгү болбосо, тасмага тартылган калган топтун үчтөн бири аялдар, расалык, этникалык, ЛГБТ азчылыктарынын өкүлдөрүнөн же ден соолугунан мүм-

күнчүлүгү чектелген адамдардан болуу талабы коюлган».

Жаңы тренддерди жана эрежелерди, «Модерн» театрынын көркөм жетекчиси, режиссер Юрий Грымов мындайча баяндайт: «Бул БК КПС-Стен да жаман. СССР мезгилинде Мосфильмге: кимди жана кантип тартуу тапшырмасы берилип турган...»⁴.

Грымовдуку туурабы? же Америкалык Киноакадемия? балким БК КПСС? – баарын мезгил көрсөтөт. Бүгүнкү күндө мага ачык-айкыны: «Бир жолу Голливудда» («Однажды в Голливуде») тасмасы таттуу уу сымал гениалдуу. Ушул сыяктуу эле мени ууктурган тасмалар – Иван Пырьевдин «Кубандык казактар» (1949), Михаил Калатозовдун «Ишенимдүү достор» (1954), Эльдар Рязановдун «Карнавалдык түн» (1956) жана «Автомобилден сактан» (1966). Бул тасмаларды тажабастан, ар бир кадрын тамшануу менен көрөм. Бирок булардын баары фальсификация! Көркөм таланттуу гениалдуу фальсификация! Мейли алдашсын! Чыныгы искусстводон колуңарды тарткыла! Фальсификация – бул көркөм ык! Мен – голливуддук маңкурт!

3 1964-жылы «Жарандык укуктар жөнүндөгү мыйзам» кабыл алынып, XX кылымдын 60- он жылдыгы АКШдагы расалык дискриминацияга каршы күрөшүү менен коштолгон.

4 Юрий Грымов. Зачем Голливуд вводит квоты на нац. и иные меньшинства? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://aif.ru/culture/opinion/zachem_gollivud_vvodit_kvoty_na_nac_i_inye_menshinstva. Дата доступа: 19.09.2020. Еженедельник «Аргументы и Факты» № 38. Из городских лабиринтов – на сельские просторы. 16/09/2020

«Математикалык анализдөө» аракети Дайыма «маңкурт болбоо» мүмкүн эмес. Ар дайым оң менен терсти, позитив менен негативди, «чындыкты» же «калпты», пафосту же иронияны ала жүрөрүбүз айкын. Бул мындайча айтканда термелүү кыймылы.

Менин пикиримде, бардык эле фальсификация зыяндуу эмес: пафостун басымдуулук кылышы баарына каршы бардык согушка, ал эми ирониянын артыкчылыгы – жарашууга түртөт. Ирониянын артыкчылыгы керексиз түзүлүштүн талкаланышын шарттап, ал эми пафос аны күчөтөт. Пафос маңкуртка зыяндуу, ирония баш оорунун дарысы сымал пайдалуу. Аны көптөгөн мисалдар менен далилдөөгө болот.

Баарын илимий жолдун жардамы менен чечүүгө ишенбейм. Бирок кээде шарттуу схемалар, тексттин чегинен «учуп чыгып» кетүүдөн сактап, реалдуу катышты чагылдырат.

№1 схемада, «Пафостон иронияга» деп атасак, туурасынан жайгашкан тилке – «маңкурт эместин» идеалы. Аны «чындыктын сызыгы» деп атоого болот. Анын айланасында фальсификация айланып, чындыкка умтулат. Бирок эч качан боло албайт. Бул абдан туура, болбосо өлүм. Жараткандын кудурети синусоидге түз сызык болууга жол бербейт.

Үстүндө жана алдында четеш сызыктар жайгашат: пафостун жана ирониянын абсолюттары. Алардын синусоиддеринин кесилиши эч качан ишке ашпайт. Анткени, туура сызыктардын күчтүү тартылуулары кармап турат. Синусоиддер

менен түз сызыктардын кесилиш чекиттери – бул маңкурттун ойгонушунун кыска учурлары.

СССРде – алгач пафос, анан ирония деп айтууга болобу? Мен үчүн – ооба! СССРдеги мыкты нерселер – бул унутулгус комедиялар: кинодо, адабиятта, КВНде жана албетте эстрадада!

Сызыктуу эмес процесс: бир эле мезгилде «ирониянын пафосу» жана «пафостун ирониясы» пайда болот. Михаил Роммдун жол башчынын образы тууралуу «Ленин октябрда» (1937) жана «Ленин 1918-жылы» (1939) дилогиясын эске салсак, бийлик пафос доорунда пафосту каалап, бирок акылсыздык экенин түшүнгөн. Жол башчы жагымдуу болушу үчүн, ирониядан баштоо керек болчу. Тактап айтканда, керек учурда ирония же пафос колдонулат. Чындыкты, кийин калпка ишенүү үчүн айтышат. Бир эпизоддун жүрүшүндө, пафос ирониядан кубат алат. Терстен оң кубат алуу – бир сүйлөмдө. Күрөш чексиз майда чекитте жүрөт. Мүмкүн болгон бардык варианттарды чийүүгө умтулуп, кара квадратка келебиз – бул маңкурттун ойгонуу алдындагы идеалдуу образы.

Идеалдуу синусоида көйгөйлөрдү чечпей, жөн гана эскертүү берет. Бул көңүл улай турган эскертүүлөр. Чыңгыз Айтматовдун же америкалык демократиянын ишаратысыз эле, синусоиддердин термелүү күчүнө тартылып, биз кайрадан пафоско чөмүлүп кирдик.

№2 схема реалдуулукка бир топ жакыныраак. Аны «Үч керемет чекит» деп атасак болот. Туурасынан жайгашкан сызык тарыхтын метафи-

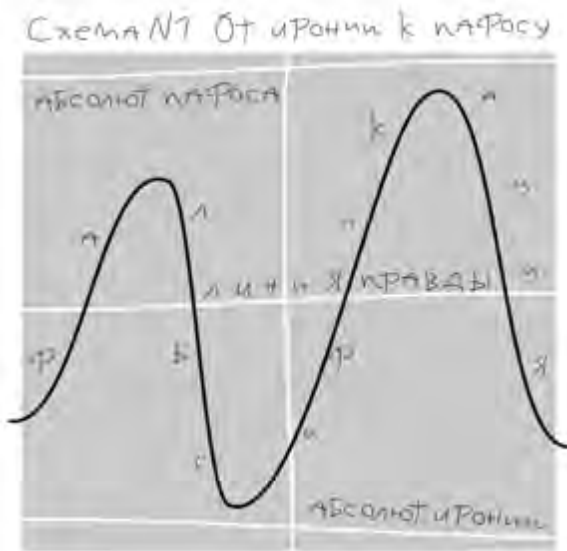
зикасын түшүндүрөт. Анын айланасында адамзат тарыхынын туура эмес синусоиди термелет. Кайсы-бири унутулса, кайсы-бири фальсификацияланат. Тарыхтын метафизика менен кесилишкен чекиттеринде маңкурт-адам ойгонуп, бирдей мезгилде аныкталган сандагы пассионарларга ачылат.

Адамзат тарыхында сергектиктин үч гана чекити бар: биринчи чекит – Классикалык Байыркы Греция (б.э.ч. 480-323 – жылдар); экинчи чекит – Жогорку Кайра Жаралуу (1490-1527) жана үчүнчүсү – Орус Авангарды (1910-1930). Так ушул кыска мөөнөттүү мезгилдер, 30-60 жыл аралыгы, бүткүл кийинки доорлорго үлгү берет⁵.

Келечекте эмне болорун, так кесе айтуу мүмкүн эмес: балким кысылуу жогорулайт, а балким кайадан чоюлуу процесси башталат. Эгерде синусоида кысылса, келечекте баары гений болот! Эгерде чоюлса – жетишкендиктерди узак убакыт туурап жашоо күтөт.

Сүрөттөлүш толук болушу үчүн, синусоиданын чексиз майда чекитиндеги кабыл алуу окуясын карап чыгуу зарыл. №3 схема «Маңкурттун ар кыл деңгээлдерди», ар деңгээлдердеги окуяларды маңкурттун кабыл алышы.

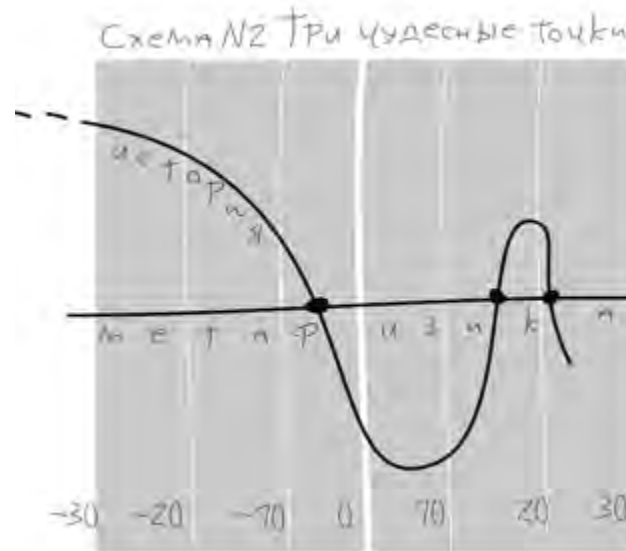
⁵ Мага, ушул схемадан келип чыккан амарн стилин (б.э.ч. 1351-1334 – жж) көрсөтүшү мүмкүн. Амарна доору египеттик искусствонун кайра кайталангыс шедеврлерин жаратуу мезгили болгон. Бирок анын формалары улантылган эмес. Мага Веймар республикасындагы Баухаусту көрсөтүшү мүмкүн. Мында мен макулмун жана «Орус авангарды» – мен үчүн көптөгөн процесстердин аталышынын топтому.

Каалаган окуя, бүгүнкү күндүн бийиктигинен кабыл алынып, күтүлүүчү окуя катары, өтмүштө кандай кабыл алынмагы дайыма эле эсепке алына бербейт. Алдын-ала сезүү катары, дагы кенен, дагы терең. Окуяны анализдөөдө, үчүнчү көз карашты, келечектин көз карашын таба билүү зарыл.

Окуянын пайда болуу мезгилинде кабыл алуу жок болуп, ал дайыма күтүлөт же ишке ашат.

Кээ бирибиз, окуяларга үстүртөн карап, аны менен бирге алдынан да көз караш керек экенин түшүнөбүз. Дагы кээ бири, «бүгүнкүнүн» деңгээлинде туруп, ошол «бүгүнкүнү» үстүнөн көз салып кароого аракет кылышат. Бул көз караш имманенттик түрдөгү ката, бирок эң кызыктуу. Кээ бирлердин кээ бирөөлөрүндө

параллелдүү көз караштар бар. Капталдан дегендей. Бирок бул көз караш деструктивдүү жана каалаган талкууну, каалаган схеманы пайдасыз кылат. Мындан тышкары, окуялар кемүү же кошуу катары да кабылданат. Пафостуу же ирониялуу. Мындай учурда варианттардын саны сезилерлик жогорулайт. Алардын жалпылыктарына токтолсок. Эң жөнөкөй вариант үстүнөн көз караш, мындай вариант унутуунун символу. Адамдар билет, бирок түшүнбөйт же кызыкпайт.

Бүгүнкү күндүн жана өтмүштүн көз карашы – бул илимий көз караш, ал туура, бирок кызыксыз. Адамдар билет жана түшүнөт, бирок эмнеге экенин билбейт.

Эң толук кандуу көз караш – бүгүнкү күндүн, өтмүштүн жана келечектин көз карашы. Адамдар билет, эмнеге экенин түшүнөт жана кызыгат. Эң жакшы! Бирок бул учурда көптөгөн көйгөйлөр жаралат. Унуткара турган окуялар жана оңдой турган окуялар орун алат. Эс тутумдун реконструкциясы жүрөт. Ал канчалык деңгээлде туура болгонун – келечек гана көрсөтөт.

Сүрөтчүлөр – маңкурт эмес. Көпчүлүк учурда реалдуулук бир дагы схемаларга окшошпойт! Мындай учурлар үчүн кийинки №4 виртуалдык схема «Өнүгүү-начарлоо жалпы схемасындагы СССРдин орду». Орус Авангардынан кийин өнүгүү төмөнгө кулаган. Бирок Батышта бул кулоо, жогору жакка көтөрүлүп жаткандай

таасир калтырган. Анткени, салыштыра турган нерсе болгон. СССРде жашагандай жашоо болбошу керек эле, анын фонундагы каалаган стагнация өнүгүп жаткандай таасир берген. Качан гана СССР капитализмдин уюгуна кайтып келгенде, начарлоонун жалпы абалы айдан ачык көрүнгөн.

Кыргызстанда, советтик тажрыйбаны унутушубуз керек. Акыр аягына чейин талдап, баарын унутушубуз зарыл. Салт-санааны аң-сезимсиз жолдоо, маңкуртчулуктан да жаман.

Батыштын жетишкендиктерин да имитациялоо тажрыйбасын унутушубуз шарт.

Имитация сыноо мезгилинде гүлдөп өрчүгөн, анын таң калычтуу деле эч нерсеси жок. Жашаш керек болгондо – идеология түккө арзыбас.

Биз эмнени унутушубуз керек? Биринчиден, ийгиликтүү башталыш. Катаал калыптануу мезгилиндеги өнүгүүнүн баштапкы этаптарында олуттуу ийгиликтер болгон. Советтик искусствонун соцреализм жана чыгармачыл союздар түрүндөгү принциптери кийинчерээк, 1932-жылы гана келген. 1937-1939-жылдарга чейин эле Кыргызстандагы советтик сүрөт искусствосу социалдык примитивизм катары өнүккөн. Мында жаман эч нерсе жок, бирок ошондо табылган методдорду негиз катары алууга болбойт. Аларды адистер тааныбайт, аларды калк колдобойт!

Экинчиден, «катаал стилдин» катаалдыгын. «Мага чейин жетүү оңой эмес, ал эми өлүмгө төрт кадам» – минтип аябай ирониялуу адам

гана айта алат. Чындык сыноолордо керек, ал Жеңишке алып барарын түшүнүү зарыл. Сезаннизмдиби, кубизмдиби, примитивизмдиби же балким шакшакты курал кылабызбы. Айырмасы жок, бүткүл катаалдык айланабызда. Советтик бруталдык формалар чындыктай сезилиши мүмкүн. Советтик искусство гана ушинтип жашай алганын түшүнүү керек. Бирок бул формалдуу табылгалар, тууроонун үлгүсү катары кызмат кыла албайт.

Үчүнчүдөн, формалдуу концепцияны. Формализмдин өнүгүшү Муздак согуш менен шартталган. Аргасыз жеңилүүнү алдын-ала сезип, куралданууга формалдуу концепцияны тартыуу, советтик көз караштан чындыктай түблат. Эң коркунучтуусу – советтик искусство формалдуу болуп калган. Ал ушинтип гана жашап кете алмагын да түшүнүү зарыл. Бирок бул формалдуу табылгалар, тууроонун үлгүсү катары кызмат кыла албайт.

СССР кулады. Утулгандарга, реалдуулукта куштун тилинде имитациялоо тажрыйбасы мураска калды. Бирок, куштун тили керексиз! Искусствонун өнүгүшүн имитациялоо да зарыл эмес! Эптеп-септеп жашабастан, реалдуу өнүгүү зарыл! Бирок сүрөтчүлөр көнүмүш ишин жүргүздө.

Салттардын толук жоктугунун шартында, биз үчүн искусстволордун эң маанилүүлүсү социалдык реализм деп эсептейм. Бул жөнүндө сүрөтчүлөргө да айткам. «Биринчи мугалим» сыяктуу өзүмдүн жалпак тилим менен аларды ишен-

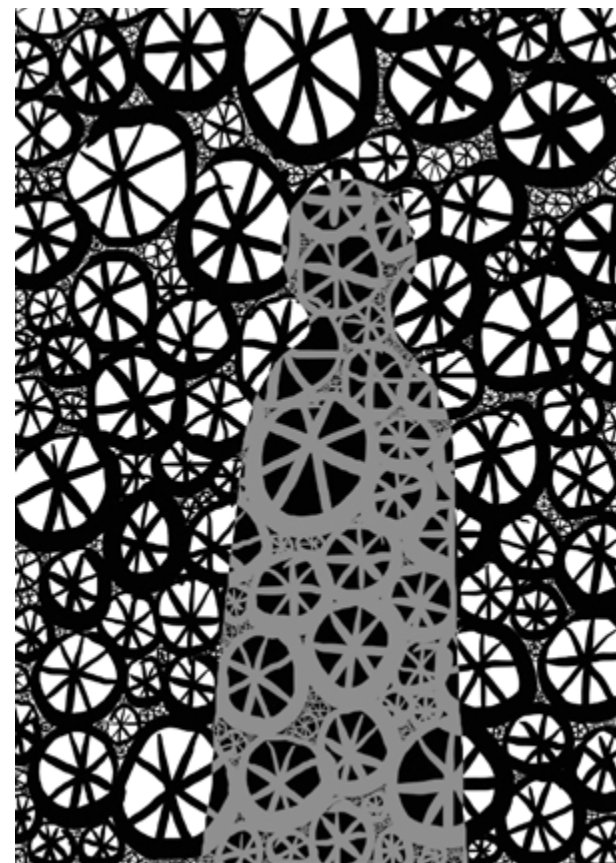
дирүүгө аракет кылгам. Бардыгын: «СОЦ-РЕА-ЛИЗМ! СОЦ-РЕА-ЛИЗМ! СОЦ-РЕА-ЛИЗМ!» – деп кыйкырууга мажбурлагам. Бирок мени эч ким колдобой, мени маңкурт деп аташып, советтик салттардын унутулганын эскертишти. Бир сүрөтчү мени аяп, четке чакырып, кеңешин айтты: «Далилсизди далилдөөгө аракет кылып, ушунча басынуунун кажети жоктур». Башка сүрөтчү-айым мага келип, буларды мойнуна алды: «Мен мурда эч нерсени түшүнчү эмесмин, азыр бир аз түшүнө баштадым... бирок толук эмес...». Ал эми режиссер пафос менен: «Биз советтик режиссербуз! Ооба, советтик! Биз муну менен сыймыктанабыз!» – деп маңкурт эместей коркунучтуу тирмейди.

Калгандары үндөбөстөн күт-үп турушту – балким акча берет!

«Маңкурт эместерге» уктап жатканда коркунучтуу түш кирди. Төртүнчү революция ишке ашты! Өбө түрчү жамбаш түбөлүккө жоголду!

– Мындан нары кантип жашайбыз? Эми кайсы жамбашты жалайбыз? – «маңкурт эместер» кайгырышты.

январь 2021

Анатолий Цыбухиндин графикасы.
Көргөзмө «Маңкурттун түштөрү»

*Элери БИТИКЧИ,
Философ,
кыргыз тарыхынын
изилдөөчүсү*

СОВЕТТИК МЭЗГИЛ ЖӨНҮНДӨГҮ ООЗЕКИ ОКУЯЛАРДАГЫ КУТКАРУУЧУ НАРРАТИВИ

Оозеки тарых, мамлекет улутту же империяны жалпы билим берүү аркылуу куруу мезгилинде, расмий тарых үчүн кошумча тарыхый булак болуп келген. Постмодернизм сыны келгенге чейин, расмий тарых өтмүш жөнүндөгү «объективдүү» маалыматтын жападан-жалгыз булагы эле. Постмодерн мезгилинде латын сөзүнөн келип чыккан, «нарратив» термини жөнүндө көбүрөөк айтыла баштаган («narrate» – «баяндоо тили»). «Нарративдик тарых» термини тарых илиминде орногон. Ал тарыхый окуяларды, ошол окуяларды баяндоонун контекстинде карап, анын мазмуну баяндоочудан көз каранды. «Narrative» – «баяндоо, аңгеме», «narrator» – «аңгемечи». Тарыхта көптөгөн идеологиялар орун аларын түшүнгөндөн кийин, тарыхчылар тарых объективдүү болорунан күмөн санай башташкан. Чындыгында, тарыхты жазып жаткан тарыхчы (аңгемечи (narrator)) калп маалымат бербешти мүмкүн, бирок керектүү фактыларды топтоо аркылуу, бир тарапты жакшы жана акыйкат, ал эми башка тарапты жаман катары көрсөтүп коюшу ыктымал. Эдвард Карр, тарыхты баяндап, тарыхчы тарабынан тандалып алынган фактыларды, «тарыхты сүрөттөөчү факты» деп атаган. Бул өңүттөн алганда, тарыхчы кадимки аңгемечиден эч айырмаланбай, өз көмөчүнө күл тартары шексиз. Бирок тарыхчы өзү жөнүндө эмес, өзүнүн мамлекети же башчысы жөнүндө, тактап айтканда тарыхты жазууну буюрган адам жөнүндө жазат. Албетте, ким төлөп, ким буйрук берсе, өзү жөнүндө өздүк ырдын жаман болушун каалабайт.

Ошентип, тарыхты же окуяны интерпретациялоо менен байланышкан – өтмүштү объективдүү баалоого далалаттанган нарративдик тарых пайда болот. Баяндалган тарыхтагы фактылар маанилүү болгону менен, баяндоочу же тарыхчы тарабынан сунушталган, далилдөөчү же четке кагылуучу фактылар гана колдонулган, башка дагы фактылар барбы

НЕМОНОМФ #3

деген сыяктуу суроолор жаралат? Эмне себептен тарыхчы (аңгемечи) окуяны ушундай нукта түшүндүрдү же башка дагы интерпретациясы барбы?

Андагы фактыларды эмес, окуянын өзүн талдаганда, анын баалуулугу артат. Бул дүйнө жана адамдар жөнүндө көптөгөн окуяларда жана тарыхта сакталышына жол ачкан тарыхтын же сюжеттин сүйкүмдүүлүгү, кооздугу, же уникалдуулугу жана өзгөчөлүгү талданат.

Гумилевдун популярдуу тарыхчы болушунун сыры, кандайдыр-бир жаңы нерсени ачып же алгачкы тарыхый булактар менен иштешинде эмес. Гумилевду, тарыхчы Гумилев кылган, фактылар менен жылдарга байланбастан, кызыктуу сюжеттерди тандап, гунндар менен түрктөрдүн тарыхын жеңил, жеткиликтүү баяндап бере алышында. Толук кандуу изилденип, супсак фактылар жана жылдар менен аяр документтештирилген окуяларга караганда, кызыктуу тарых жана анын бүйүр кызыткан сюжети көпкө жашап, популярдуу болору шексиз.

Изилдөөчүлөр, дүйнө тарыхында таралган популярдуу нарративдерди классификациялап, үйрөнүүгө аракет кылышууда. Сюжет нарративден эмнеси менен айырмаланат? Сюжет – бул кейипкерлердин аныкталган аракеттеринин ырааттуулугу. Нарратив – бул тарыхтын сюжети өрчүгөн үлгүлөр жана калыптар.

Гумилев гунндар менен түрктөрдүн империяларынын тарыхын жөн гана баяндабастан, түрк-монгол дүйнөсүндөгү империялардын

түзүлүшүн жана жоголушун түшүндүргөн үлгүнү, нарративди колдонот. Эгерде, элдердин жана империялардын келип чыгышын Жараткандын ниети катары түшүндүрүп келишсе – түрктөрдө бул, түрктөргө же гунндарга Теңир тарабынан жиберилген кут болсо; монголдордо империя «түбөлүктүү асмандын күчүнөн» («мунх теңрийин күчүн дор») түзүлгөн. Ал эми Гумилевдо, империялар жана элдер ошол асмандык энергия менен жаратылып, ага жаңы терминдер аркылуу «илимий» түшүндүрмө берилет. Гумилевдо, Жараткандын ордуна аалам (же биосфера), куттун ордунда – пассионардык түрткү кабылданат.

Нарративдик тарых үчүн сюжет эмес үлгү маанилүү. Ошондуктан, түрк каганатынын тарыхынын жаратуучулары же Гумилев үчүн, анын фактылары, кейипкерлери жана алардын аракеттери эмес, анын жалпы түзүмү маанилүү.

Орхон жазууларындагы каганаттын тарыхы: Кудай түрктөр империя куруп алсын деп кутту жиберди.

Гумилев боюнча каганаттын тарыхы: Аалам түрктөр империя куруп алсын деп пассионардык түрткү жиберди.

Ошентип, Гумилев гунндар менен түрктөрдүн тарыхын, алардын үлгүсүнө жана интерпретациясына ылайык жазып, ошондуктан анын тарыхы, түрктөр менен монголдордо популярдуулукка жеткен.

Нарративдик тарыхтагы окуяларды, оозеки айтымдарды же тарыхты изилдөө, жөнөкөй

жазуу менен чектелбейт. Изилдөөчүлөр, ар түрдүү адамдардын баяндарындагы бул же тигил жалпы үлгү эмне себептен айырмаланырын түшүнүүгө аракет кылышат.

Эгерде советтик империянын түзүлүшү жөнүндөгү нарративге кайрылсак, алгач Гумилевду түрмөгө камап, кийинчерээк башка империялардын тарыхын жазуу мүмкүнчүлүгүн берген. Советтик мамлекеттин түзүлүшүнүн башында эле өзүн дүйнөлүк буржуазиянын кейпиндеги бүткүл дүйнөлүк жамандыктан адамзатты куткаруучу катары позициялаган. Советтер Союзу жөнүндөгү «СССР – адамзаттын куткаруучусу катары» деген нарративдин бул үлгүсүн эстеп калуубуз керек. Анткени ал, жалпы адамзат, кээ бир элдер, адамдар менен окуялар үчүн колдонулушу мүмкүн.

Бул үлгү, өзүнөн-өзү эле чыга калган эмес. Москва адамзатты сактоодо «Үчүнчү Римдин» ролдук үлгүсүнүн крестин алып жүргөн. Ал боюнча алсак, бүткүл дүйнөдө эң туура дин – православие орноп, акырет дүйнөдө адамдардын жанын куткармак. Бара-бара дин башка планга өткөнү менен, бирок куткаруучулук идеясы сакталып калат. Диндин ордуна цивилизация жана прогресс келип, планетанын артта калган адамдарын сабатсыздыктан жана караңгылыктан куткарууга багыт алат. Большевиктер, Европалык державалар тарабынан колонияларды басып алууда натыйжалуу колдонгон үлгүгө секирик жасашкан. Большевиктер, болгону жаңы үлгүдөгү куткаруучунун ролунан керексиз

падышалык үй-бүлөнү жана диний башчылыкты алып салган. Анткени алар артыкбаш болгон.

Москва жөнүндөгү нарративди алсак – дагы да болсо адамзатты куткаруучу бойдон калып, аткаруучулар гана алмашканы менен, сюжети заманбап шарттарга ыңгайланышып келет. Кресттин ордуна орок менен балка келип, ушул эле жашоодо куткаруу убадаланып, бейиш менен бакыт да бул жашоодо убадаланат. Бирок балдарга – чоңойгондон кийин – алардын балдарына ошентип убада улана берет.

Москва – куткаруучу, башка же бул жашоодогу бейиш – падышанын учурундагы же коммунисттердин мезгилиндеги Москванын империялык саясатында эмне өзгөрдү? Нарративдик тарыхтын көз карашынан алганда – эч нерсе, болгону сөз айкашы өзгөрдү – куткаруу жана бейиш жөнүндөгү нарративдин үлгүсү ошол боюнча калды. Москва казактарды калмактардан (Ойрот мамлекети), кыргыздарды өзбектерден (Кокон хандыгы), өзбектерди афгандардан жана/же англичандардан куткарат. Куткаруучу жөнүндөгү сюжет христианчылыкка чейин, же коммунизмге чейин эле болсо дагы, советтик тарыхтагы куткаруучулук сюжети, алгач советтик, андан кийин социалисттик системаны актоо жана кармап туруу үчүн башкы куралга айланган. Советтик куткаруучу жөнүндөгү нарративдин эң башкысы болуп, нацисттик Германиянын, фашисттердин үстүнөн жеңишке жетишүү эсептелинип, ар жыл сайын «Өлбөс полктун» салтанаттуу жүрүшү менен коштолот.

Адамзатты фашизмден куткаруу, кийинки муундар үчүн советтик куткаруучунун нарративин калыптандырат.

Нарративдик психология тастыктагандай, бизге өз жашообузду тарых менен сюжеттин мыйзамдары аркылуу кабыл алуу, түшүндүрүү жеңилерээк. Балким ошондуктан, куткаруучу сюжети жана Советтер Союзу өз ара тыгыз байланышта. Бул куткаруучу нарративи өзүнөн-өзү жарала калган эмес – ал Москванын башкаруучу элитасы, падышалар же компартиянын башкы катчылары тарабынан жаратылып, диний кызматкерлер же тарыхчы-марксисттер аркылуу иш жүзүнө ашкан.

Эгерде Советтер Союзу жөнүндөгү оозеки тарыхка кайрыла турган болсок, көптөгөн оозеки окуялар куткаруучунун темасы менен байланышкан. Учурда, Лениндин ролу жумушчу тапты куткаруучуга теңелбестен, кыргыз элин түзмө-түз куткарып калган көсөм катары каралат. «Эгерде Ленин болбосо, кыргыз эли 1916-жылы түп-тамырынан жок болмок» – бул кыргыздардын оозеки тарыхындагы Ленин жөнүндөгү эң кеңири таралган нарративдик темасы. Ленин бүткүл бир улуттун башкы куткаруучусуна айланып, «анын, Лениндин эстеликтерин алып салууга эч ким батынбайт». Башкы куткаруучудан кийин, кенже куткаруучулар жол улайт. Жусуп Абдырахманов казак элин ачарчылыктан сактаса, Мухтар Ауэзов Манас эпосун сактап калат. Баатыр чоң аталарыбыз адамзатты фашизмден куткарса,

жоокер-интернационалисттер афгандарды сактап калат.

Бул формула жыл сайын өтүүчү «Өлбөс полктун» салтанаттуу жүрүшү менен кубатталып, советтик куткаруучунун үлгүсү, советтик өтмүш жана советтик ишмерлер менен байланышкан кимдир-бирөөнү же кандайдыр-бир нерсени куткаруусу көптөгөн убак сакталары шексиз. Советтик = куткаруучу ассоциациясы, советтик өтмүш жана советтик ишмерлер жөнүндөгү оозеки окуяларда дагы да сакталып кала берет. Христианчылыктан келген куткаруучулук үлгүсү, Москва-Үчүнчү Рим формуласында жүзөгө ашып, СССР элдеринин тарыхына сиңип, Москваны – элди коңшу элден же өзүнөн куткарган куткаруучуга айландырган. Советтик көндүмдөр тышкы душмандардан гана коргобостон, өздүк сабатсыздыктан, өздүк сабатсыз элитадан, түркөйлүктөн, башкарууну билбестиктен жана биргелешип жашоону билбестиктен куткарат. Советтик деген – бул Москва, дагы көптөгөн убакыт, өзүбүздөн өзүбүздү куткарып калган катары, Москвага кайрылып турарыбыз шексиз.

Болот ИСАБЕКОВ,
фотограф,
Санкт-Петербургдагы
«Докдокдок»
заманбап фотосүрөт
мектебинин
бүтүрүүчүсү,
Бишкекте жашап,
иштейт

«МАҢКУРТТУН ТҮШТӨРҮ»

фотография

серия

ПАЛИМПСЕСТ. КАЖЫ-САЙ*

Ысык-Көлдүн түштүк жээгиндеги жомоктогудай кооз тоолорунун жанынан өтүп баратып, ушул жерде эки муун мурда эле эмнелер болуп өткөнүнөн шектенбейсиң. Табияттын өзү, бул жерде кайнаган жашоо издерин чоочун көздөрдөн жашырып, өтмүштүн тагын өзү жалгыз оңдоого аракет кылгандай таасир калтырат.

Ар жолу бул жакка келген сайын, бул же тигил жерден, өтмүштүн улам жаңы белгилерин, ар жолу так-таасын жана даана көрүп, бирде таң калууну жаратып, суроолорду туудурса, кээде коркунуч сезими курчайт. Бул мени терең кайгыга чөмүлтөт. Мен ал эркинен ажыратылгандарды, эркин жалданма жумушчуларды элестетүүгө аракет кылам. Уран руднигинин бүткүл алгачкы негиз салуучуларын. Алардын ысымдары ким болду экен? Көпкөк тоо көлүнө көз жиберип, алар эмне жөнүндө ойлонушту экен? Аман калгандары өз үйүнө кайтып барышты бекен? Бул жерде жымжырттык өкүм сүрөт. Бир гана жер бетине сороюп чыгып турган түтүктөрдө шамал ойноп, бирде күүлдөсө, бирде онтогондой күңгүрөнөт. Алар дагы, бул жерде сөөгү көмүлгөндөр, кароосуз калган шахталар жана жер кепелер менен калгандар. Алардын аты өчкөн. Өлчөөсүз окуялардын иримиине чөккөн. Эгерде бул белгилер болбосо, эч нерсе болбогондой. Ушул белгилер мага сырын ачып, өз баянын саймедирейт.

Мен эч нерсени кулак сыртынан кетирбей, акыр аягына чейин угууга аракет кылам. Мен алардын ысымдарын айткым келет.

Мени кандай сезимдер курчап аларын билбейм: каарман өтмүшкө сыймыктануу же башаламандык, тынчсыздануу же үмүт. Бул өңүмбү же түшүмбү? *Tantum scimus, quantum memoria tenemus* – биз эс тутумда канча сактасак, ошончолук гана билебиз. Убакыт бизди жыйынтыкталбаган өтмүшкө кокусунан кайтаруу үчүн унуткарат.

МЕМОНИФ #3

*1944-жылдын 8-декабрындагы СССРдин Коргонуу боюнча мамлекеттик комитетинин Тажик, Кыргыз жана Өзбек ССРлериндеги кендердин базасында уран өндүрүүчү ишканаларды түзүү жөнүндөгү чечиминен кийин, 1946-жылдын жайында көмүр тектерин алып жүрүүчү катары саналган, Жил уран кени ачылган. Ал 1946-жылдын аягынан баштап чалгындалып, 1948-жылы №8 Кен башкармалыгына эксплуатацияга берилип, кийинчерек №11 Комбинаттын курамына киргизилип, жыйынтыгында Кыргыз тоо-кен комбинатына кошулган.

Ошентип, Ысык-Көлдүн түштүк жээгиндеги Тоң районунда жайгашкан Кажы-Сай поселогу пайда болгон. Шахтага иштөө үчүн, алгачкы жылдарда эркинен ажыратылгандар ишке тартылган. Эки миңге чукул адам эмгектенип, уран өндүрүшү он жылдан кийин, тактап айтканда 1957-жылы токтотулган.

«Центральная» шахтасында көмүр өндүрүү жана электро-техникалык заводду түзүү жаңы багыттары башталган. Бул жылдары Кажы-Сай шаар тибиндеги поселоктун өнүгүшү менен коштолгон. 80-жылдарда поселоктун калкы 11 миң адамды түзсө, учурда Кажы-Сайда 4 миңге жакын адам жашайт. Советтер Союзунун тарашы менен, Кажы-Сайдагы өндүрүш токтоп, 90-жылдарда бардык тармактарда төмөндөө менен коштолгон. Учурда, Кажы-Сайлыктар туризмдин эсебинен күн кечирип келет.

*Болот
Исабековдун
сүрөтү,
«Палимпсест.
Кажы-Сай»
сериясынан
2020-жыл.*

Анатолий ЦЫБУХ,
график сүрөтчү.
Кыргыз Республикасынын
Сүрөтчүлөр союзунун
мүчөсү. Ош шаарынын
көркөм сүрөт музейинин
башкы куратору

«МАҢКУРТТУН ТҮШТӨРҮ»

графика

Эс тутум... Биз кандайдыр-бир нерсени канчалык алыстан кароого аракет кылсак, ал ошончолук шурудай тизилген окуялардын кылдай ичке ар кыл түстүү жиптерине окшошот; ар кандай узундуктагы жана чагылыштагы ичке чынжырчалар, окуялардын горизонтунда пикселдердин түстүү кумдары менен айкалышып, же өңүндө, же түшүндө, балким бүт алдыңда шыгырайт... Бизге бүдөмүк Эс тутум менен бирге – тиричиликтин туруксуз сезими катары Эскерүү гана калат...

«Керосинге өрт коюу»
Ps, Wacom, 2018 г.

«Күйүп жаткан жираф»
Ps, Wacom, 2008 г.

Анатолий Цыбух «Кудайлардын жалгыздыгы» сериясынан, 2015-ж.

Анатолий Цыбух «Ак шумкар», 2015-ж.

БЕЛЫЙ СОКОЛ

последняя утеха
злого сердца
ушла моя последняя подруга
грусть-тоска
теперь я как сокол
и бел и гол

гляжу прозрачными глазами
на брезжущий рассвет
прозрачный
и не звенит тоска
и не мозжит тревога

мои любимые игрушки
вериги и ножи
распались в эти тихие лучи
большого моря.

там оно
за горизонтом
и с каждым часом ближе
его беззвучная и белая волна
все неотступней
все светлее

еще нёмного
и вот сливаются мои глаза
и море белое

могучая безмолвная безбрежность
отнимает безвозвратно
имущество и имя
не оставляя
ни боли
ни вопроса
ни ответа

А.Ц.

МАҢҚУРТТУН УЙКУСУ ЖАНА КОРКУНУЧТУУ ТҮШТӨРҮ

диагностика / инвентаризациялоо / утилдештирүү

Маңкурт – бул өзүнүн жекечилигин эси менен бирге жоготкон бактысыз гана эмес, кандайдыр-бир мааниде бактылуу дагы.... Аны өтмүш эс тутумдары азапка салбайт – кимге эле бүткүл өмүрүндө тишинин оорусун жана уятын, карыздарын жана жоготууларын эстеп жүрүү ырахат алып келмек эле. Ал, айбан сымал абсолюттук көз каранды болуп саналып, тандоо тозогунан жана кесепеттердин жоопкерчилигинен толук эркин. Ал, «чейин» жана «кийин» салыштыруусуна жөндөмсүздүгүнөн, баарына ыраазы. Ошондуктанбы, дал ушул Маңкурт көптөгөн өлкөлөрдүн идеалдуу Жараны эмес (пафостуу жана өтө жарандык сөз), Тургун (өлкөлөрдүн тизмесин өзүңөр түзгүлө) боло алмак.

Билишимче, буга чейин Маңкурттун чыгармачыл дараметин эч ким талкуулаган эмес... а балким... эч кандай аброй/эрежелер/адатка айланган жалган көз караш менен байланышпаган маңкурттун мээси илимде/искусстводо/адабиятта жеңиштүү чечимди таба алмак. Эс тутумсуздук, эс тутумга караганда бүткүл бардыгына креативдүү мамиле кылып, «башка» тарыхты, маданиятты жаратат. Маңкурттук үнүтүлүү, мисалга көшөкөрлөнүү, искусстводогу Жаңы Ак ниеттикти же балким Жаңы Кара ниеттикти (В.Пелевин) жаратышы ыктымал – маданияттуулукка далалат кылып, көп бөлүктү ээлеген биздин постсоветтик (маңызы советтик)

маданиятыбызды жаңылап, кандайдыр-бир ар түрдүүлүктү тартууламак.

Дагы бир жолу «өтмүштүн тарпын» ыргытып (Н.Габо менен Н.Певзнердин авангарддык радикалдуу манифестине ылайык, 1920), баарын ак барактан кайра баштоо – ишке ашары күмөн: велосипедди жана пенициллинди жаңыдан жаратуу маанисиз, ден соолук үчүн да кооптуу. Белгилүү болгондой, «үйрөнбөгөн тарыхтын татаал сабактары» орун алып, ал үчүн өтө катаал жазалайт. Эс тутумдун/унуткаруунун катышы жекече аныкталганы менен, бирок кесепетин биргелешип тартары анык.

Биздин маңкурттук көргөзмөбүз үч төңкөрүштү башынан өткөрүп, эски/жаңы тырмоокту басуу жагынан чоң тизмеге ээ, мүмкүнчүлүктөрдү кесип жана келечекти бөгөттөө боюнча бай тажрыйбалуу шаар болгон Бишкекте өтүп жатканы кокусунан эмес.

БОЛОТ ИСАБЕКОВ өзүнүн көрүүчүлөрүнө «ПАЛИМПСЕСТ. КАЖЫ-САЙ» фотосериясын сунуштап, анда Ысык-Көлдүн түштүк жээгиндеги Кажы-Сай поселогунун чет жакасындагы кароосуз калган уран рудниктеринин шахталары жөнүндө баяндайт. *Палимпсест (грек.) – байыркы пергамент барагына жазылган кол жазмалар ушинтип аталып, андагы алгачкы текст барактын бетине кыруу аркылуу жазылган.* Мындан тышкары, палимпсест – эс тутумдун бузулушунун өзгөчө түрүнүн медициналык аталышы, тактап айтканда «жамаачы эс тутум» – эң маңкурттук көрүнүш. Кажы-Сай – советтик ядролук долбоордун картасындагы маанилүү чекит, советтик ядролук кубат так ушул уран өндүрүүдөн башталган. 1940-жылдардын аягында Кажы-Сай руднигинин

тарыхы, уран өндүргөн эркинен ажыратылган туткундардан башталат. Анын айланасында кароосуз калган шахталардын кире бериштери жана дарексиз бейиттердин калдыктары сакталган – балким, алгачкы эркинен ажыратылган уран казуучулардын мүрзөсүдүр... Үнсүз урандылар, мурунку кубаттуу өндүрүштүн калдыктары, учурда эч кимге керексиз тарыхтын издери... масштабдан тыш аң-сезимдүү берилген пейзаждар. Суусуз, түссүз, элсиз мейкиндик. Түш сыяктуу реалдуулук. Сүрөттөрдө «Бейит» деген түшүндүрмө белгиленбесе, эч ким эч нерсе түшүнмөк эмес. Ээн жердеги эскерүүсүз «зектердин» моло бейиттери, кайтаруучу мунаралардын кажыган устундарынын калдыктары жер менен жер болуп тапталып, караанын кара шамал жемирип, ландшафтка сиңип барат. Кажы-Сай «пергаментинин» эски катмары дээрлик кырмычыктай кырылган, изи калбай...

АНАТОЛИЙ ЦЫБУХ ар кыл жылдардагы, кырка жакын графикалык эмгектерин көргөзмөгө койу (эң алгачкысы – 1984-жылдагы), аларды шарттуу түрдө графикалык маңкурттукка киришүү деп атоого болот. Каалоого жараша, төмөнкү типтерге ажыратабыз: ачык-айрым маңкуртттар, келечек маңкуртттар, квазимаңкуртттар, *manikurtus vulgaris* (кадимки маңкуртттар), таптакыр-маңкурт эместер... Ар түрдүү графикалык ыктар менен – алардын эң башкысы «пиксель» аркылуу, таасирдүүлүктүн жогорку чегине жеткирип – Цыбух бизди, бир эле учурда кызыктуу жана коркунучтуу – маңкурттук уйкуга (көбүнчө коркунучтуу түштөр), маңкурттук сабактарга жана маңкурттук фантазияларга чулгайт.

Наталья Андрианова,
көргөзмөнүн куратору

«Маңкурттун түшү» көргөзмөсү, Айтиев атындагы Кыргыз улуттук көркөм сүрөт музейи, Бишкек, октябрь-ноябрь 2020-жыл.

Бактыгуль МИДИНОВА,
тарыхчы,
Жогорку Экономика
мектебинде колдонмо
маданият таануу боюнча
окуган, Ош областтык
сүрөт искусство
музейинде иштейт

БАШКА МУЗЕЙ

Кажы-Сайдын так ортосунда жайгашкан, заманбап искусство музейинин имараты, чеке белинде уран шахтылары курулуп, алгачкы уран рудасын казган кенчилердин шаарчасынан тартып, Ысык-Көлдүн жээгинен орун алып, даңкы далайга кеткен курорттук поселоктун укмуштуудай тарыхын чагылдырган идеалдуу жерлердин бири болмок. Бирок 2010-жылы, кароосуз калган бул чоң имаратка, өлкөгө белгилүү сүрөтчүнүн көзү түшүп: «Мен анын ичине киргенде, музей үчүн идеалдуу экенин түшүндүм», – деген. Жергиликтүү бийлик менен узак сүйлөшүүлөрдөн кийин жана ошондой эле экс-президент Роза Отунбаеванын жана облустун ошол мезгилдеги губернаторунун көмөктөшүүсү менен, Кажы-Сайдагы бирден-бир башкы административдик имаратты, жеке менчикке сатуу жөнүндө чечим кабыл алынган.

Жаңы музейдин долбооруна ылайык, тарыхый имарат кээ бир кошумчалары менен толук оңдоп-түзөөдөн өткөрүлгөн. Советтик прагматикалык стилдеги имаратка жаңы жүз берилип, 2017-жылы 4 колонналуу портик (имаратка жанаша курулган, колонналар тиреп турган галерея) курулган. Жаңы сырдын катмары, эски имараттын дубалдарын коргоп, кыштардын жана таштардын – аутентикалык структурасын толук жаап жашырып турат. Бир гана жыгач шыптар өзүнүн алгачкы түс-түркүмүн сактап, менин оюмча, реставратордун чебер колдорунан чыкканынан кабар берет.

Музейди калыбына келтирүүгө жардам берген сүрөтчү, Жылкычы Жакыповдун айтымында, имарат жаңы ээсине авариялык абалда өткөрүлгөн: терезе, каалгалары жок болгону аз келгенсип, экинчи кабатка көтөрүлчү тепкичтери да талкаланган. Кайра калыбына келтирүү иштерине ири каражат сарпталган: музейдин ээсинин айтымына караганда, жалпы жолунан музейге 117 миң АКШ доллары коротулган.

Музейдин аймагы тосулуп, «зымырык куштун» элесин жана сүрөтчүнүн, анын жубайынын жана балдарынын ысымдарынын баш тамгала-

рын камтыган дарбаза орнотулган. Гербдүү, скульптуралары менен бүлөлүк бакча жайы түзүлүп, эски тукумдардын салттуу «атмосферасына» сүңгүп кирүүгө далалат кылгандай сезим калтырат. Ошол эле учурда музей, Кажы-Сайдагы кароосуз калган көптөгөн советтик имараттардын фонунда, Бодрийяр боюнча «симуляциянын массалык оюндарынын эстелиги» сымал Париждеги Помпида борборун эске салат. Же бул өтмүштү бүгүнкү менен бүтөп, бул айылда искусство болгон деген иллюзияны жаратуубу?

Башка жагынан алганда, айылда искусство музейинин ачылышы, кандайдыр бир мыйзам ченемдүүлүк катары каралат. Элдик сүрөтчү Асакен Бейшенов, өзүнүн Фейсбук баракчасында, бир аз мурдараак жазгандай, Кажы-Сай Кыргызстандын сүрөтчүлөрү менен киноматографисттеринин бирден-бир сүйүктүү жайларынан. Мында Кыргызстандын Сүрөтчүлөр союзу чыгармачыл базасына ээ. Аль-Хаят арт-отелинде кызыктуу чыгармачыл жыйындар өткөрүлүп, арт-отелдин ээлери 2011-жылдан бери, бүткүл дүйнөнүн сүрөтчүлөрү үчүн пленэрлерди уюштуруп келет. Дагы эске сала кетчү жагдай, Кажы-Сайдан анча алыс эмес жерде, өз кезегинде «руханий жана илимий борбор» катары түптөлгөн, «Аалам Ордо» комплекси таш-талканы чыгып жатат.

Музейдик топтомдун негизин, 35 жыл аралыгындагы ишмердүүлүктүн натыйжасында чогултулган Юристанбек Шыгаевдин жеке коллекциясы түзөт. Музейдин 15 көргөзмө залында, советтик жана Кытайдын, Орусиянын, Германи-

янын, Түркиянын, Тажикстандын, Молдованын жана Өзбекстандын заманбап сүрөтчүлөрүнүн 1000ге жакын эмгектери жайгаштырылган.

Орусиялык музейлер, чет элдик кесиптештеринин жолун жолдоп, кийинки мезгилде музейлер аймакты өнүктүрүүнүн ресурсу катары карала баштады. Аймактарда жаңы музейлердин ачылышы, туристтердин жаңы агымын өзүнө тартып, жаңы жумушчу орундарын түзүүнү шарттоодо. Музей популярдуу болушу жана көрүүчүлөрдү өзүнө тартышы үчүн, анын архитектуралык түзүмү көпчүлүк учурда чоң роль ойнойт. Өзгөчө музейлердин жарышы, колдонуудан калган индустриалдык имараттарда, кампа курулмаларында, мурдагы аскердик багыттагы жайларда музейлерди жана галереяларды жайгаштырууга алып келип, эскирген урбанистикалык объектилерге экинчи жашоо тартуулоодо. Музейлер өзүнүн жаңы функцияларына карабастан көпчүлүк учурда шаардык мурасты сактап калуунун куралы болуп келишет.

Кажы-Сайдагы музейдин имараты (мурда Комендатура, Милиция, Сот бөлүмү, Почта, Дүкөн, Китепкана, Музыкалык мектеп) – советтик уран өндүрүшүнүн эстелиги. Менин баяным, бул имараттын тарыхый функциясында курулган Кажы-Сайдын өнүгүшүн жана музейдин имараты – айылдын тарыхын баяндоодогу маанилүү элемент экендигин элестүү чагылдыруу аракети.

Тартип имараты. Бул жабык шаарчадагы алгачкы жана чоң имарат 1947-жылы курулган. 1954-жылга чейин анда НКВДнын комендатурасы

жайгашкан. Жергиликтүү чөлкөм таануучу, тарыхчы Садыр Кенжебаевдин (1950-жылы туулган) айтымында, комендатура жөнүндө маалыматтарды табуу татаал, аны издөө үчүн архивде бир нече ай иштөө керек. Садыр аба өз айылы жөнүндөгү маалыматтарды өткөн кылымдын 80-жылдарында, мектеп музейин түзүүгө жардамдашууда, өз аймагынын тарыхына кызыгуу-

сунун негизинде баштаган. «Биз үстүртөн гана билебиз, ошол жылдары комендатурада кимдер иштегени боюнча маалыматыбыз жок?», – дейт Кенжебаев. Көзү өтүп кеткен карыялардын айтканына караганда, согуштан кийин, РСФСРдин Кылмыш Кодексинин 58-беренеси боюнча кыска мөөнөткө соттолгондор Орто Азияга¹ жиберилген. Алардын арасында, немецтик туткундан бошотулган советтик солдаттар, орустар, украиндер, белорусстар болуп, алардын эмгеги ушул имараттарды курууда колдонулган. Немец жана япон аскер туткундарынын эмгеги Кажы-Сайда колдонулган эмес. Музейде бул жөнүндө биринчи кезекте айтып беришти.

Михаил Животов – мурдагы комендатурага коңшу жайгашкан жергиликтүү мектептин каролчусу. Ал 1976-жылы Кажы-Сайга келгенде, ал имаратта кечки техникумдун сабактары өткөрүлгөндүгүн, соода базасы, ага чейин контора болгондугун белгилейт. Животовдун айтымында: «Чоң аталардын айтканына караганда, контораны эркинен ажыратылгандар таштан курушкан. СССР тарагандан кийин, жергиликтүү жашоочулар жыгачтарын гана чыгарып кетишкен. Дубалын талкалоо аракетин ишке ашкан эмес».

Борбордук көчөдөгү комендатуранын 1000 чарчы метрлүү калың дубалдуу, эки кабаттуу имараты таштан (гранит?) курулуп, Фуко «таштар адамдарды тил алчаак жана билүүчү кыла алат»²

¹ Садыр Кенжебаев менен маектешүүдөн.
² Фуко М. *Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы.* М., 1999. С.250

дегендей, жабык шаарчадагы кыймыл-аракетке байкоо жүргүзүүнү камсыздоого багытталган. Бул калың дубалдар, имарат мезгил агымында ар кыл кийлигишүүдөн кабар берип тургандай. Жалпысынан жабык шаарчалардын курулушунда катуу сыр сакталып, объектилерди куруу кыска убакытта жүрүп, андагы тиричилик шарттары мамлекет тарабынан өзгөчө режимге жана көзөмөлгө баш ийген. Бардык аскердик-өндүрүш ишканаларында, НКВДнын атайын бөлүктөрү сырткы кайтарууну ишке ашырса, ал эми НКВДнын аймактык башкармалыктарына баш ийген бөлүктөр, мамлекеттик сырды³ коргоо менен байланышкан ар түрдүү режимдик иш-милдеттерди аткарышкан. Комендатурада түрмө орун алган деген божомол такталган эмес. Анткени имаратта жертөлө жок. Садыр Кенжебаев белгилегендей, жакынкы түрмө, райондук борбор Бөкөнбаев айылында жайгашкан.

Кажы-Сайда жашоо. Комендатура жоюлгандан кийин, имарат өзүнүн багытын өзгөрткөнү менен, шаардын жашоосунда борбордук орунду ээлеп келет. Имараттын бир бөлүгүндө милиция кызматы жайгашса, экинчи бөлүгүндө – почта орун алган. Ал эми калган бош бөлмөлөрдө НКВДнын алдындагы интернаттын окуулары жүргүзүлгөн. 1970-жылдарга чейин, имарат почтанын карамагында болуп, кийинчерээк бир бөлүгүнө телефондук станция (сүйлөшүү бөлүмү) жайгаштырылган. Жабык типтеги поселоктун жашоочулары үчүн «№8 почта ящиги»⁴, социалдык борбор болуп калган. Мында дүйнө менен бай-

ланыш жүрүп, каттар, коммуналдык төлөмдөр кабыл алынып, гезиттер жана журналдар келип, жаңылыктар талкууланган.

Аймактагы уранды өндүрүүнү токтотуу, жергиликтүү өндүрүштү көмүр казып алууга багыттоо, эксперименталдык электротехникалык заводдун өнүгүшү, поселоктун эшигин көптөгөн советтик адистер үчүн ачып, айылдын калкынын саны өскөн. Почтанын катарындагы имаратта сактык кассасы ачылып, экинчи кабатта соода конторасы орун алган. Ал эми биринчи кабаттагы дүкөндөн, кадимки поселоктордо «жеткиликсиз» жана «бардыгы жаңы» болгон өндүрүмдөр сатылган.

Одноклассники социалдык тармагында «Кажы-Сай» тайпасы бар. Ал тайпада айылдын жашоочулары жана өткөн кылымдын 90-жылдарында Орусияга көчүп кеткен жердештер чогулушат. Мурдагы «кажы-сайлыктар» эскергендей, «имараттын экинчи тарабында үч дүкөн жайгашып, жер-жемиш, азык түлүк (оң тарабында) жана спорттук (мектеп тарабында) өнүмдөр, ошол эле жерде канцелярия сатылган. Ал жактан биз жазуу үчүн сыясы менен калем сап сатып

³ Симонов Н.С. *Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление.* М., 1996. <http://rufort.info/library/simonov/simonov.html>
⁴ Иващенко Е. *Каджи-Сай как ответ американцам за создание ядерной бомбы.* 2016 г. <https://ivashenko.wordpress.com/2016/05/04/%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B6%D0%B8-%D1%81%D0%B0%D0%B9-%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%BE%D1%82%D0%B2%D0%B5%D1%82-%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B0%D0%BC-%D0%B7%D0%B0-%D1%81%D0%BE%D0%B7-2/>

алып, ага алма сайып жечүбүз)))...». Бул тайпа жөнүндө бизге музейдин каршысында жашаган айылдын жашоочусу, жаңы музей жөнүндө жана жергиликтүү калк музейди кандай кабыл алганын тууралуу маектешүүгө барганыбызда айтып берди.

80-жылдардан тартып, соода конторасы мектептин китепканасына алмашып, ал жерде 1-4-класстардын окуучулары үчүн сабактар жана кошумча «узартуу» сабактары өткөрүлгөн. Ошол учурдагы окуучулардын эсинде калганы, имараттын ичи өтө муздак жана караңгы болгон. 90-жылдардын келиши жана СССРдин тарашы менен, айылдагы жашоо түп тамырынан өзгөрүп, заводдун ишинин токтошу менен көптөгөн жумушчулар ишсиз калып, массалык миграция башталган. Ошол оор учурга карабастан, имаратта музыкалык мектептин сабактары өткөрүлүп, 2008-жылы гана башка имаратка көчүрүлгөн. Так ошол жылдан тартып, имарат «кароосуз» калып, эгерде Юристанбек Шыгаев бул имаратта заманбап искусство музейин ачуу чечимин кабыл албаганда, Кажы-Сайдагы эсепсиз талкаланган имараттардын жана үйлөрдүн катарына кошулмак. Одноклассники тармагынын колдонуучусу, Италиянец Милюкович 2016-жылы имараттын сыры сыйрылган дубалынын сүрөтүн жайгаштырып, «тарыхтын акыркы түсү)))» деп белгилеген. Музейдин кайра калыбына келтирилген сүрөтүнүн алдында төмөнкү пикирди кездештиребиз – «эч качан тапмак эмесмин. Менин эсимде калганы, бул имарат күлгүн түстө күлгө оронуп турар эле», «таң калычтуу. Кажы-Сайда ушундай кооз үйлөр калды беле, эмнегедир ишенбей турам

НЕМОНОМФ #3

же биздин көздөр жалаң гана талкаланган үйлөргө көнүп калганбы», «почта таанылгыстай өзгөрүптүр»⁵.

Айылдын аксакалы Асантур Арзиев (70 жашта), музей жөнүндө өз пикиринде, аны өлүү капитал экенин жана айыл өкмөтүнүн мүлкүн бир адамдын менчиктештиришине кайчы оюн билдирген. «Мен музейдин ачык турганын көргөн жокмун. Ал жакка адамдар деле барбайт», – дейт өз маегинде. Кээ бир жергиликтүү калк үчүн, музей кандайдыр-бир өздүк эмес, чоочундай: «жогору жактан келип ачышты да, кетип калышты». АКШнын музей тармагын изилдөөчүсү Максвелл Андерсон, 2004-жылы музейлердин ийгиликтүү иштөөсүн баалоо системасына арналган эссесин жазган. Ал сүрөт искусствосунун музейлеринин ийгилигинин негизги факторлорун бөлүп караган. Мисалы, тажрыйбанын сапаты, билим берүүчүлүк милдетин аткарышы, кадрлардын деңгээли жана ар тараптуулугу, коллекциялардын көлөмү жана сапаты, илимий ишмердүүлүккө салымы, музейдин имаратынын өз багыты боюнча колдонулушу жана анын репутациясы, популярдуулугу ж.б.⁶ Мисалы, Андерсон белгилегендей, репутацияны калыптандыруу жергиликтүү коомчулуктан башталышы зарыл. Алардын колдоосу улуттук жана эл аралык репутациянын калыптанышына таасир тийгизет. Музейдин негиздөөчүсү жана сүрөтчү Жакыпов менен маектешүүбүздө, музейдин кызматкерлери, анын ичинде жергиликтүү мектептин сүрөт

Сүрөттөр «Одноклассники» социалдык тармагынан алынды.

мугалими, жергиликтүү жашоочулар үчүн экскурсияларды, окуучулар үчүн мастер-класстарды өткөрүп турушарын белгиледи. Бирок, айылдын жашоочуларынын арасында бир да жолу музейге кирбегендерди же болгону ачылышына гана катышкандарды кездештирдик.

Музей 2017-жылдын 7-сентябрында ачылган. Музей үчүн бул өтө кыска мөөнөт. Келечегинде популярдуу жана эл көп келген жай гана болбостон, аймактын өнүгүшүнө жана жаңы маданий институциялардын түзүлүшүнө түрткү беришине ишеним чоң.

5 Колдонуучулардын орфографиясы сакталды.

6 Андерсен М. Показатели успешной работы музеев изобразительного искусства. Перевод Морозова Г. 2016 <https://artguide.com/posts/988?page=21>

АЛАГӨЗ уулу Азамат,
ОБСЕ Академиясынын
магистранты

АЛАГӨЗ кызы Гулзат,
тарыхчы,
«Эсимде» изилдөө
аянтчасы

АРГЫМАК МИНГЕН ЭСТЕЛИКТЕР ӨЛКӨСҮ

Бишкектен чыгып өлкөнүн кайсы гана бурчуна сапар албайлы дээрлик баардык калктуу пунктардын кире беришинде улуттук колориттеги эстеликтерди учуратууга болот. Башында улуттук баш кийим, чепкен-тон жамынган колунда камчысы, мылтыгы же сейрек учурларды колунда жарлык сыяктуу кагаз кармаган бул эстеликтер көпчүлүк учурларда тарыхый же жарым уламыштык инсандарга таандык. Канчалык борбордон улам алыстаган сайын эстеликтер ошончолук көбүрөөк учурай баштайт. Ары бери жол тарткан туристтерге эстеликтер эстетикалык жагынан бири-бири менен окшоштугунан анчалык деле кызыгууну деле пайда кылбагандай. Алыстан келгендерге жергиликтүүлөр үстүртөн эстеликтин ээсинин баатырдыгы тууралуу баяндарды кызыгуу менен айтып беришет. Жергиликтер өз ара айылга кирип чыга калганда эстелик тууралуу эл оозунан уккандарын же китептен окуганын айтып кызуу талкууга кирип калышат. Эмне себептен бир кездерде аргымактарга минип баатырлар жүргөн коктү-колотторду бүгүн коло атчандар ээлеп барат? Бул эстеликтер мамлекет жүргүзгөн расмий эс-тутум саясаты менен түз байланышы жок. Көпчүлүгү улуттук иденттүүлүккө караганда уруулук-уруктук иденттүүлүктүн ачык көрсөткүчтөрү. Бүгүн ландшафтын бир бөлүгүнө айланып бараткан бул эстеликтер аныгында жашап өткөн инсандар жана алар жашаган доорлор менен байланышына караганда азыркы биздин күнүбүзгө байланышы күчтүүрөктөй сезилет. Күмбөздөр, коргондорго сөөгү коюлган баатырлар үкүм-түкүмүн коргош үчүн кайрадан атка минип майданга чыгып жаткандай элес калтырат. Бул кыска эсседе «металл атчан баатырлардын» сырларына анализ кылганга аракет кылабыз.

Эстеликтердин жаңы жалпы улуттук макроиденттүүлүктөн уруулук-уруктук микроиденттүүлүккө карай жолу. 1991-жылы эгемендүүлүктү алган жаш мамлекеттин алдында жаңы коомду, иденттүүлүктү куруу тапшырмасы турган. Макросаясий иденттүүлүктү куруу этноцентристтик багытта болуп символикалык саясатта «титулдук улуттун» жаңы саясий иденттүүлүгүн калыптандыруу багытында жасалды. Адатта мамлекет курган эстеликтердин функциясы ал жүргүзгөн саясатка кызмат кылуу. Кыргызстанда дагы эстетикалык-символикалык ресурстарды мамлекет өз бийлигин легитимдештирүү жана бекемдөө үчүн колдонууга кирген. Советтик адам иденттүүлүгү СССРдин ыдырашы менен кыргыз адам Совет мезгилинде ал доорго чейин жашап өткөн тарыхый инсандардын образы символикалык саятта эч колдонулган эмес. Советтик скульптурада жергиликтүү калк алсыз, эзилген болуп көрүнүп, совет мезгилинде гана европача кийинген, анын таасириндеги жаш, кубаттуу адамдарды көрө алабыз. Совет мезгилинде совет бийлигине тиешеси жок болгон кыргыздардын этникалык иденттүүлүгүнө тиешелүү эстелик катары курулган Филармониянын алдындагы Манас эстелик комплексин айта алабыз.

Алгачкы этаптарда мамлекет тарабынан жүргүзүлгөн символикалык саясат тарыхый инсандар жана эпикалык мураска басым жасаган. Алгачкылардан болуп Манастын образы улуттук курулуштун символу болуп калган. Манас эпо-

Кызыл-Туу айылынын кире беришиндеги Алымбек баатырдын эстелиги, Тон району.

Торгой баатырдын эстелиги Тоң районунун борбору Бөкөнбаевдин кире беришинде.

суна байланышкан эстеликтер менен бирге эле совет доорунда режимдин курмандыгы болгон ишмерлердин эстеликтери, байыркы жана орто кылымга тиешелүү тарыхый инсандардын эстеликтери мамлекеттин демилгеси менен курула баштаган. Мамлекет тарыхта маанилүү орду бар деп эсептелинген Тагай бий, Тайлак Баатыр, Ормон хан, Курманжан Датка, Алымбек Датка сыяктуу инсандардын эстелигин курууга катышуусу акырындап уктап жаткан же көмүскөдө жаткан уруулук иденттүүлүктү ойготкон. Мамлекеттик символдук эстеликтердин ордуна ар түрдүү жергиликтүү уруулук деңгээлдеги инсандардын эстеликтери жайнап өсүп чыга баштаган. Балким мамлекеттик жарым авторитардык мүнөзү

Каракол шаарындагы Тагай бийдин эстелиги.

Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн 20 жылдыгына карата «Айкөл Манас» эстелиги, Бишкек.

жана жаны улутту калыптандырууда эпикалык мураска басым жасаганы уйкадагы, мамлекеттик машина тарабынан кысымда жаткан уруулук жана уруктук иденттүүлүктү «жиндин чырагынан чыгарган». Натыйжада мамлекетте эстелик куруу жаатында эки параллелдик дүйнө пайда болду деп ырастоого болот; 1. Маданият тармагы менен байыркы доордогу тарыхый инсандарга, 20-кылымдагы саясий ишмерлер курулган эстеликтерди куруу мамлекеттин прерогативасы; 2. 18-19-кылымда жашап өткөн уруулук-уруктук деңгээлдеги баатырлардын, уруктун түзүүчүсүнүн эстеликтерин куруу уруу

жана уруктардын жоопкерчилик алган областы. Акыркы көрүнүш абдан кызыктуу феномен. Уруунун баатырларын куруунун демилгечилери өз баатырларын жалпы кыргыз элине кызмат кылган деген ырастоолорду колдонгондору менен негизинен 18-19-кылымдардагы инсандарга эстелик тургузушат. Мунун бирден-бир себеби кыргыз генеалогиясындагы маалыматтардын 150-200-жыл аралыгындагы бөлүгүнүн салыштырмалуу тагыраак сакталышы жана күчтүү туугандык сезими бар уруктардын орток ата-бабасы ушул доордо жашагандыгы.

Колониализмдин калдыгы менен колониализатордун аттарына минип күрөшүү. Эгемендүүлүктү алгандан тартып курулуп жаткан тарыхый инсандардын статуясы бул постколониалдык феномен. Эстеликтердин негизи идеясы колониализмден кутулуу болгону менен формасы жагынан алар колониалдык бийликтин таасиринин көрсөткүчү жана совет мезгилиндеги адам кейпиндеги эстеликтердин уландысы. Антроморфтук эстелик тургузуу Борбордук Азиянын тарыхында болгону менен исламдын келиши менен ал жөрөлгө унутулган. Анын ордуна тарыхый инсандарга мавзолейлер, күмбөздөр, коргондор курула баштаган. Өзгөн мавзолейлери, Шах-Фазиль мавзолейи, Манастын күмбөзү аларга күбө. Коом эстелик курууда өзүнүн байыркылыгын, мурасын, өзгөчөлүгүн көрсөтүүгө аракет кылса дагы колониалдык интеллектуалдык жана искусстволук орбитадан чыга албайт. Россия империясынын

жана Советтик мезгилдин эстеликтерин репродукция кылып гана өз тарыхын чагылдырат.

Түшүнүксүз башаламан дүйнөдө түшүнүктүү символдор. Уруулук-уруктук иденттүүлүктүн эстеликтер аркылуу өзүн репрезентация кылуусунун себеби эмнеде эле? Жаңы оор экономикалык кырдаал, колхоздордун кыйрашы аймактарда абдан чоң коллективдик иденттүүлүк кризисине түрткөн. Калк мурдагыдай бир колхоздун эли иденттүүлүгүн жоготкон. Мамлекеттин социалдык саясатынын алсыздыгы калкты жаңы микроиденттүүлүк издегенге түрткөн. Ал иденттүүлүк боштукту тоталитардык режим тарабынан бастырмада кармалган уруулук-уруктук аң-сезим толтурган. Уруулардын коллективдик сезими социалдык кризистен коркууну азайткан. Бул биригүүнү колхоздун клубу, клубдун жанында турган Ленин же Маркстын эстелигине окшогон бир символ менен бекемдөө зарыл эле. Ал символ албетте жергиликтүү элдин көпчүлүгүнүн жалпы атасы же ошол аймактагы уруунун 18-19-кылымдарда жашап өткөн, ал жөнүндөгү уламыштар эл арасында дагы да үзүл-кезил тирүү болгон инсандын эстелиги боло алмак. Кароосуз калган элдин мүдөөсү, каалоосу баатыр коргоочу. Эпикалык салттуулук коргоочунун образын күчөткөн. Ал ат үстүндө колунда куралы алып айылдын четиндеги дөбөдөн айланын баарына көз чаптырып турушу керек болчу. Абдан күчтүү билдирүү- алсыз биз, күчтүү бабалар! Анын пенсондоштурулган адам келбети менен берүү

Шах-Фазил күмбөзү – Караханиддер дооруна, X-XII кылымдарга таандык Борбордук Азия архитектурасынын эстелиги. Күмбөз Жалал-Абад облусунун Кербен шаарына жакын Гүлистан айылында жайгашкан.

Манастын күмбөзү – байыркы мавзолей. Талас шаарына жакын Манастын Чокусу дөңсөсүнүн этегинде жайгашкан.

дагы маанилүү. Жаңы мезгилдеги эстеликтерде дээрлик баардык эстеликтер кубаттуу, салаваттуу, маскуландык (Masculinity) белгилер абдан ашыра деңгээлде. Өлкөдөгү экономикалык-саясий процесттерге таасир бере албаган уруу социалдык группа өзүнүн бар экендигин кубаттуу эстеликтер менен репрезентация кылып жаткандыгынын белгиси. Бул эстеликтер бир жагынан жаңы иденттүүлүктүн демонстрациясы, визуалдашуусу. Ошону менен бирге

*Бишкектеги М.В.Фрунзенин
эстелиги. Бишкек шаарындагы
Лениндин эстелиги*

«башкалар» жана биз деген манифесттин көрсөткүчү. Буга кошумча бул эстеликтердин курулушунда уруктук-уруулук иденттүүлүк эсебинен борбордук бийлик жана саясий чөйрө менен коммуникация кылгысы келген саясий ишмерлердин – биз бир группабыз, биз менен эсептешүү керек деген билдирүүсү, аудиторияны мобилдештирүү куралы. Себеби бул эстеликтердин курулушуна, ачылышына кеткен каражаттын бир бөлүгү уруу же уруктан чыккан саясий же потенциалдуу саясий ишмерлери тарабынан каржыланат. Баатырлардын эстеликтеринин эмоционалдык-символикалык функцияларынын бири бул постколониалдык коомдун өзүн-өзү издөөсү. Жоголгон образды калыбына келтирүү аракеттери. Ал жоокерлик өтмүш, көчмөн маданият жана анын ажырагыс бөлүгү болгон ат, уруунун саясий эркиндиги, совет мезгилинде басырылган иденттүүлүгү ж.б.

Антон Казаковцевдин графикасы

Байтур ТОКТОСУНОВ,
антрополог, изилдөөчү,
БААУнун магистри

ЭСТЕЛИКТЕР БИРИКТИРЕБИ ЖЕ АЖЫРЫТАБЫ?

Ассман (2008) жамааттык эс тутум менен маданий эс тутумдун ортосундагы айырмага аныктама берет. Маданий эс «көп адамдар бөлүшүп, ушул адамдарга жамааттык, башкача айтканда, маданий иденттүүлүктү билдирип тургандай мааниде жамааттык эс тутумдун формасы» катары аныкталат. Ассман үчүн экөө кандайча эсте калгандыгы менен айырмаланат. Жамааттык эс тутумдан айырмаланып, маданий эс тутум муундар аралык жүгүртүү үчүн сактоону жана реинкарнацияны талап кылат, ал эми жамааттык эс тутуму, тескерисинче, «институттук эмес»; кандайдыр бир окутуу, берүү же котормо мекемеси тарабынан колдоого алынбайт; ал кандайдыр бир материалдык символиканын рамкасында же стабилдештирилген эмес; ал күнүмдүк өз ара аракеттенүүдө жана баарлашууда жашайт». Демек, маданий эс тутум мекемелер тарабынан сакталат, өткөрүлөт, өстүрүлөт жана чечмеленет.

Бул макалада мен Ош шаарынын жергиликтүү администрациясынын шаарда элдик баатырлардын айкелин тургузуу менен маданий эс тутумду куруу аракеттерин карап чыгам. Макалада, мен бул маданий эс тутумду куруу практикасы өзүнүн түпкү максатына жетпейт, бул адамдарга жамааттык, башкача айтканда, маданий иденттүүлүктү жеткирүү деп тастыктайм. Андан тышкары, өзүмдүн табылгаларымды колдонуп, мен жергиликтүү бийликтин аракеттерин жергиликтүү тургундар эки ача кабыл алгандыгын, бирок бул кабыл алуу жергиликтүү бийлик менен борбордук бийликтин тирешүү призмасы болуп жаткандыгын далилдейм.

Богогодогу айкелдер. 2010-жылдан кийин Ош шаарында бир нече жаңы эстеликтер пайда болду. Алар шаардын ар тарабында жайгашышкан. 2010-жылдагы жаңжалда курман болгондорго арналган «Энелердин көз жашы» монументи шаардын борбордук бөлүгүнө, Православие чиркөөсүнүн жана шаардык администрациянын имаратынын жанына орнотулган. Мамлекеттик ишмер Абсамат Масалиевдин эстелиги Масалиевдин 80 жылдыгына карата жасалып, Масалиев проспектинин

НЕМОНОМИФ #3

орнотулду. Токтогул паркына орнотулган Тынчтык коңгуроосу дагы июнь окуясында курман болгондорго арналган.

Тизмедеги эстеликтердин бардыгы шаардын борбордук бөлүгүндө абдан популярдуу жерлерде жайгашкан. Алар Ош шаарындагы башка скульптуралардан жана статуялардан көп деле айырмаланбайт. Бирок, Манастын, Алымбек Датканын жана Барсбектин эстеликтери жөнүндө мындай дей албайбыз. Алар башкаларга салыштырмалуу көлөмүнүн чоңдугу жана жайгашуусу, монументалдуулугу жана кымбат баалуулугу менен айырмаланат. Андан ары, эстеликтердин жаралуу тарыхын, алардын өзгөчөлүктөрүн, орнотуу учурунда шаар бийлигинин алдына койгон максаттарын жана жергиликтүү тургундар аларды кандай кабыл алгандыгын карап чыгалы.

Манас. Манас эстелиги Оштун түндүк босого-сунда, Юлдашев жана Касымбеков көчөлөрүнүн кесилишинде турат. Бул бийиктиги 24 метр болгон КМШ өлкөлөрүндөгү улуттук баатырдын экинчи чоң статуя деп эсептелет (Радио Азаттык, 2013). Жергиликтүү журналист Данияр¹ ачылыш кандай өткөнүн эскерет:

Ачылыш күнү, 2012-жылдын июнь айынын аптаптуу күнү, президент Алмазбек Атамбаев баш болгон жогорку даражалуу чиновниктер келишти. Элди чогултуу үчүн шаардык мэрия автобустарды уюштурган. Бир нече сааттан кийин шаар тургундары жана коноктору эстеликтин жанындагы талаага чогулушту. Бир

саамга ээн талаа жандуу жерге айланды, бирок Алмазбек Атамбаевдин сөзүнөн кийин ал жер кайрадан бош калды. Адамдар үйлөрүнө, көлөкөлүү жана салкын жерлерге шашып кетишти.

Өз сөзүндө Атамбаев Манас айкелинин кыргыз элинин биримдигинин символу катары маанилүүлүгүн белгиледи. Ошого карабастан, эстеликтердин жайгашкан жери кем эмес символикалуу, анткени Юлдашев көчөсү аэропорттон Ош шаарына алып барат. Ушул өңүттөн алганда, Ош шаарынын коноктору шаарда алгач Манас эстелигин көрөт десек, чындыкка дал келбей калат. Бирок, биринчи жолу келгендерге Манас колунан найзасы менен калканын көтөрүп, секирейин деп турган атка минип тургандыктан, көргөн адамга кас кишидей сезилиши мүмкүн. Манастын жана анын атынын бийик постаментинин алдында коло илбирс күркүрөп турат. Бул композиция Юлдашев жана Касымбеков көчөлөрүнүн эл көп жүргөн кесилишинде жайгашкан. Бирок, жогоруда айтылгандай, жакын жерде эч кандай жашоо зонасы жана айкел менен кандайдыр бир жол менен өз ара аракеттенүү мүмкүнчүлүгү жок. Ошондуктан, эстеликтин жанынан өткөн кокустан өтүп калгандардын эстелик менен визуалдык түрдө өз ара аракеттенүү мүмкүнчүлүгү төмөн же ал таптакыр жок.

¹ Мындан ары респонденттердин аты купуялуулук максатында өзгөртүлдү.

Алымбек. Экинчи эстелик Алымбек Датканын² эстелиги Оштун чыгыш босогосунан конокторду тосуп алат. Айкелде атчан Алымбек, чепкен менен тебетей кийип, сол колунда камчысы менен сүрөттөлгөн. Алымбек Датканын эстелигинин так артында төбөсүндө түндүгү менен 22 метрлик арка бар. Жолдун эки жагына кыргыз элинин жашоосун чагылдырган мозаикалык дубал тургузулган. Бул көчөдө көп кездешкен жол тыгында калсаңыз, боз үйлөрдүн фигураларын, атчан чабандарды, зоот кийимчен жоокерлерди, манасчыларды, бийлеген балдар менен кыздардын сүрөттөрүн ж.б көрүүгө болот.

Бул бүт композиция айкел, мозаика дубал жана арка менен бирге шаарга жакындаганда үкмүштай көрүнөт. Айрыкча, арканын жанында шаардын чыгыш тарабын бийиктиктен көргөнгө мүмкүнчүлүк бар. Арка жана мозаика дубалы байкоочунун көзүн шаардын борбордук бөлүгүнө жана Сулайман-Тоого багыттагандай туюлат. Бирок, курулуп жаткан көп кабаттуу үйлөр эң сонун көрүнүштү жарым-жартылай каптай баштады. Аймак кууш аймакка окшоп кеткендиктен, ушул жерге токтоп, шаарды жана дубалдардагы сүрөттөрдү көрө албайсыз. Бул үчүн шашпай, тар тротуар менен баскан жакшы.

Барсбек. Оштун батыш босогосунда «Западный» кичи районунун четинде, биздин тизмедеги үчүнчү статуя – Барсбек Кагандын статуясы турат³. Ал шаардын башкы артериялары – Айтиев менен Осмонов көчөлөрүнүн кесилишинде жайгашкан. Ал өзгөчө орунду ээлейт – Араванга

кетчү жолду караган айланма жол. Барсбек дагы оң колундагы камчысын башынан бийик көтөрүп, сол колу менен кылыч тагылган кемерин кармаган позада сүрөттөлгөн. Пьедесталдын астында, өтүп бараткандардын деңгээлинде Барсбектин жоокерлери төрт тарапта жайгашкан. Бир колунда найза, экинчи колунда калкан кармашкан. Бирок, айкел жер кыртышында үстөмдүк кылганына карабастан, парадоксалдуу түрдө аны эч ким байкабагандай.

Кыязы, администрация Барсбектин статуясынын ордун тандап жатканда, эл көп жүргөн жерде элдин көңүлүн бурат деп үмүттөнүшкөн окшойт. Бирок, бош эмес кесилиште жайгашкандыктан, эстеликке жакындап, аны менен баарлашууну баштоо мүмкүн эмес. Анткени эстеликтин айланасында токтоп, жакынкы айылдарга каттаган таксисттер кардарларды тартуу менен алек. Жөө жүргүнчүлөр унаа уруп кетпөөгө аракет кылышат. Ал эми кичирайондун тургундары жаңы курулган сейил бактарда балдары менен сейилдөөгө кубанычта болушту, анын ичинде менин өмүр бою Батыш районунда жашаган таанышым Айгүл да бар. Бирок, Айгүл эстеликте кимдин сүрөтү түшүрүлгөнүн билген жок, бирок шаардык мэрия анын аймагын калыбына келтирип, бала менен сейилдөөгө жаңы сейил бак курганына кубанды. Барсбектин эстелиги,

² Кокон хандыгындагы саясатчы жана XIX кылымдагы түштүк кыргыздардын жетекчиси.

³ VIII кылымдагы Енисей кыргыздарынын каганы

ошондой эле Манас менен Алымбектин айкелдери 2010 -жылдагы окуялардан кийин шаарды калыбына келтирүү менен катарлаш тургузулган. Бул жерден биз ушул үч эстеликтин жайгашкан жери, монументалдуулугу жана стили боюнча башкалардан айырмаланып турарын билдик. Андан кийин, алардын максаты эмне экендигин билүүгө аракет кылабыз. Бул үчүн биз алардын курулушунун демилгечисине кайрылабыз.

Көп маанилүүлүктүн эстеликтери. Бул жерде биз бир аз артка чегинип, шаардык мэрия эстеликтерди кура баштаган учурга кайрылып, алардын мотивдерин же коомдо жайылып кеткен себептерин түшүнүүгө аракет кылабыз. Бир караганда, шаардын дарбазасына кыргыздардын эң маанилүү саясий жана идеологиялык ишмерлеринин эстеликтерин коюу логикасы жөнөкөй – шаарды тактап, шаарга болгон укукту талап кылып: «Бул кыргыздардын шаары экендигин билдирүү жатат. «Бирок мындай айырманы ким жана кимге каршы коет? Шаарга ким жана кимге доомат коет? Анын үстүнө мындай билдирүүнү ачык айтууга болобу? Мындай билдирүүнү башка шылтоо менен жашырыш керекпи? Бул суроолорго жооп берүү үчүн контекстке кайрылышыбыз керек. Ал эми контекст Мелис Мырзакматовдун фигурасына байланыштуу.

Ош шаарында жүргүзгөн изилдөө учурунда, суроолордун тизмеси мен үчүн абдан маанилүү болгон: «Ош шаарында адамдар тарабынан адамдарга арналган түзүлгөн эсте калаарлык жер барбы?» Бул суроону берип жатып, мен жа-

мааттык өткөндү кайталоо үчүн төмөндөн жогору демилгелер бар-жогун билгим келди. Менин респонденттеримдин айрымдары жергиликтүү активисттер тарабынан түзүлгөн коомдук жайларды айтышты, башкалары бирөөнү дагы эстей албай калышты. Бирок баарынан дагы жаңы айкелдерди тургузууда Мелис Мырзакматовдун ролу чоң экени айтылды. Мырзакматов жергиликтүү администрациянын өкүлү болгондуктан, менин «төмөндөн жогору» карай моделиме дал келген жок. Бирок, менин респонденттерим анын демилгелерин Алмазбек Атамбаев менен саясий тирешүү катары кабыл алышты. Анын демилгелеринде алар Мырзакматовдун шаарга укуктары жарыяланганын көрүшкөн жана анын мындай билдирүүлөрү үчүн бардык жеткиликтүү жаңсоолор колдонулган.

Эми биз 2009-2013 -жылдар аралыгында талаштуу абройго ээ болгон Ош шаарынын мэри Мелиса Мырзакматов тууралуу көбүрөөк билишибиз керек. Ал 2010 -жылдын 7 -апрелиндеги революциядан кийин кызматын сактап калган саналуу саясатчылардын бири болгон. Борбордук бийликке баш ийбегендиги үчүн Кыргызстандын ошол кездеги президенти Алмазбек Атамбаев аны Оштун падышасы деп атаган (Клооп, 2015). Мырзакматовдун фигурасынын мындай сүрөттөлүшү анын аймактык лидер катары автономиясынын деңгээлин көрсөтүп турат.

Мырзакматов «Азаттык» радиосуна берген маегинде (2013) шаарда жаңы эстеликтерди тургузуу демилгесин Ош шаарынын тургундары

андан өспүрүм муунга «туура тарбия берүүнү» суранып жаткандыгы менен түшүндүрдү. Анын айтымында, шаарга жаш муундарды патриотизм духунда тарбиялоо жана жаңы демилгелерди идеологиялык жактан бекемдөө үчүн символдор керек. Анын ою боюнча, буга жетишүүнүн эң мыкты жолу монументалдык архитектуранын жардамы менен болгон.

Мырзакматов «Чындыкты Издөө» китебинде: «Бардык искусстволордун ичинен биз үчүн эң негизгиси монументалдык искусство» деп жазган (2011, 94).

Муну айтуу менен бирге, ал айкелдерди орнотуу 3000 жылдык тарыхы бар шаарда аргасыз жасалган чара экенин айтат. Анткени азыр музейге эч ким барбайт, окуучулар мектепке барышат, бирок окушпайт, мектептерге караганда мечиттерде идеологиялык таасир күчтүү, ошондой эле диний радикализм да өчүп жаткандыгын баса белгилейт (Мырзакматов, 2011). Мырзакматов өзүнүн билдирүүсүн колдоп, монументалдык архитектуранын артыкчылыктарын санап өттү:

Монументалдык архитектура искусство катары, адамдарга жана коомго идеологиялык таасир этүү куралы катары бир катар талашсыз артыкчылыктарга ээ: Монументалдуу архитектураны көрүү үчүн өзгөчө бир жерге баруунун кажети жок, аны сейилдеп жүргөндө, үйгө же жумушка бара жатканда көрүүгө болот; көрүү үчүн акы төлөөнүн кажети жок; 24 саат бою жеткиликтүү; Бул

эч кимге таандык эмес, ал бүт шаардын жана анын конокторунун менчиги.

Монументалдык искусство монументалдык инвестицияларды талап кылат. Мырзакматов эстеликтердин курулушун инфраструктуралык объектилердин курулушунан жогору койдү. Манастын, Барсбектин жана Алымбектин айкелин тургузууга Ош шаардык мэриясы 119 миллион сом бөлүп, Мырзакматов жеке өзү белгисиз өлчөмдө каражат жумшаган (24.kg, 2013). Бул эстеликтерди курууга бөлүнгөн чоң бюджет Мырзакматовдун Ош шаарында каалаган маданий эс тутумун түзүүгө кошкон чоң маанисин чагылдырат. Ал шаарда тынчтыкты жана улуттар аралык ынтымакты жайылтуу зарылчылыгы менен эстеликтердин курулушуна мындай көңүл бурууну эл алдында түрткү берди.

Биз көргөндөй, Манастын, Барсбектин жана Алымбектин айкелдерин куруу Мырзакматовдун долбоору. Бирок, менин маектештерим, улутуна карабай, айкелдердин орнотулушу Мырзакматовдун борбордук бийликке карата саясий ишараты деп эсептешет, ошондуктан мен жакында орнотулган айкелдер шаардын чек арасын аныктайт деген пикирди негизсиз деп эсептейм. Тескерисинче, Мырзакматов менен Атамбаевдин тиреши биринчи планга чыгат. Мырзакматов өзү өзүнүн демилгелерин, бир жагынан, жаш муундарды патриоттук духта тарбиялоо зарылдыгы менен, экинчи жагынан, тынчтыкты жана улуттар аралык ынтымакты жайылтуу зарылчылыгы менен түшүндүрдү.

Тигил же бул версия мурунку мэрдин чыныгы ниети эмес деп эсептейм. Балким, бардык версиялар туура же анын ниети таптакыр башкача болушу мүмкүн. Бардык божомолдорго карабастан, эстеликтер турган жеринде туруп, өткөн менен азыркы учурдун такталбаган эс тутумуна ортомчулук кылат, демек алар да түшүнүксүз түрдө кабыл алынат. Кийинки бөлүмдө айкелдердин Ош шаарында пайда кылган түшүнүксүз маанилери тууралуу сөз кылабыз.

Кайдыгерликтен аполлогияга чейин. Ош шаарынын тургундарынын арасында эстеликтерге карата түшүнүксүз мамиле бар. Айрымдар үчүн алар кайдыгер болсо, кээ бири ачууланып, кээ бирлери ашыра мактай башташат. Мындай мамилелерде мен жаштардын кайдыгерлигинен башка жыныстык жана этностук мүнөздөгү жана респонденттеримдин айкелдерге болгон мамилесинен мыйзам ченемдүүлүктөрдү тапкан жокмун.

Кайдыгерлик. Жогоруда айтылгандай, Барсбек айкелине татыктуу көңүл бурулбай жатат. Бирок Барсбектин айкели көңүл бурулбай калган жалгыз эстелик эмес. Манастын жана Алымбектин статуялары да жетүүгө кыйын жерлерде жайгашкандыгына байланыштуу аларга татыктуу көңүл бурулбай келет. Тескерисинче, Лениндин, Токтогулдун жана Курманжан датканын айкелдери шаардыктарга көбүрөөк белгилүү болгон. Адамдар алар жөнүндө билишет, анткени эл жөө басып, аларды сүрөткө тартып, алардын жанынан маанилүү окуяларын

белгилеп же көлөкөсүндө эле отура алышат. Башка сөз менен айтканда, алар өз ара аракеттениши мүмкүн. Бул өңүттөн алганда, идеологиялык мааниси жоголгонун карабай, Лениндин эстелиги мурдагыдай эле жаңы үйлөнгөндөрдүн сүрөткө түшүү жана үйлөнүү тоюн өткөрүү үчүн келген жери болуп саналат. Бош орун жана отуруу жаштарга эстеликтер менен баарлашууга мүмкүнчүлүк берет жана ошону менен бул жерди кандайдыр бир деңгээлде жандандырат. Бул жагынан алганда, Ош шаарынын жаш тургундары үчүн жаңы эстеликтер жашоочу жайга айлана алган жок. Алар үчүн эстеликтер менен катар жакынкы райондордун жакшыра баштоосу, жолдордун оңдолушу жана шаардын заманбап болуп калышы абдан маанилүү болгон. Бирок, эстеликтерди түзгөндөрдүн түздүгүнө ачуулангандар жөнүндө бир нерсе айтууга болбойт.

Нааразычылык. Бул жерде маанилүү жагдай – ачуулануу сезими жаңы эстеликтерди орнотуу фактынын өзү менен шартталган эмес. Тескерисинче, жаратуучулардын эстеликтерге салган билдирүүсү жана аны жеткирүү жолу менен шартталган. Көптөгөн маектештерим эстеликтердин орнотулушун кубатташты, анткени алар менен бирге жолдор жана коомдук жайлар да жакшырды. Бирок алар шаар бийлиги татаал ыкманы тандап алганын белгилешет. Жергиликтүү журналист Шарип айткандай:

«Мага Алымбектин эстелиги жагат жана анын биздин шаарда эмне үчүн тураарын түшүнөм. Алымбек – жергиликтүү баатыр, ал

шаарыбыздын өнүгүшү үчүн көп эмгек кылган. Мисалы, ал мечит, медресе куруп, соодагерлерди колдогон. Бирок шаардык мэрия эмне үчүн Манас менен Барсбектин эстеликтерин орнотконун түшүнө албайм. Жок дегенде маанилүү билдирүүлөрдү жеткиришсе, мен да кубанат элем. Бирок менин оюмча, аларды жартууда Мырзакматов Ош шаары кыргыздарга таандык деп гана айткысы келди жана бул билдирүү айкелдер аркылуу өтө примитивдүү жана агрессивдүү мүнөздө берилет».

Муну айткандан кийин Шарип, башка өзбек маектештеримдей, мындай деп кошумчалады: «Бирок мен Ошту өзбек шаары деп айтканым жок. Ош – бул сөзсүз түрдө кыргыз шаары. «Бул туура эмес түшүнүүдөн коркуудан улам. Бирок, жаңы айкелдер өзбектердин гана эмес, айрым кыргыздардын дагы кыжырына тийди. Алардын кыжырдануусунун себеби айкелдердин билдирүүсү жана стили эмес. Бирок, чындыгында, монотондуу коло айкелдерди курууга көп каражат сарпташат. Тескерисинче, шаар бийлиги жаңы муундарды жана бала бакчаларды куруп, анда жаш муундарга билим берип, тынчтыкты жана улуттар аралык ынтымакты чыңдай алат. Же болбосо, жергиликтүү журналист Айбек белгилегендей, «бул акча 2010-жылдагы окуялардын музейин курууга жана тараптардын реалдуу элдешүүсүнө биринчи кадамды жасоого болмок».

Апология. Ош – кайталангыс пейзажи, тарыхы, каада-салты жана эли бар кооз шаар.

Бирок, шаардын сыртында, Кыргызстандын же Борбор Азиянын масштабында, ал негизинен кайгылуу окуялары менен белгилүү. Улуттар аралык кагылышуу Ош шаарынын маңызын аныктайт деп эсептөө жаңылыштык. Муну шаардыктар өздөрү жакшы түшүнүшөт. Ошол себептен Ош күнүмдүк жашоодо жана шаардагы ызы-чууда, жөнөкөй сүйлөшүүлөрдө чыр-чатактар темасынан алыс болууну туура көрөт. Жаракат алып, жоготууга учурагандар үчүн өткөндү эстөө кыйын. Башкалар, Шарип сыяктуу, туура эмес түшүнүлүп калуудан коркушат. Ошондуктан, шаардагы чыр-чатактар темасы тыюу салынган нерсеге айланды. Бул темага тийүү – жарага түз чачуу.

Ошол эле учурда 2010-жылдан кийин тургузулган үч эстелик айкел бар. Карапайым Ош шаарынын тургуну үчүн алар 2010-жылдагы окуялар менен кандай таасир эткен болсо, ошондой эле натыйжа дагы кандай себептер менен байланыштырылат. Алар шаарда тынчтыкты орнотот деп ачык айтышкан, бул айкелдер коомдук жарашууга эч кандай жардам бербейт. Тескерисинче, жергиликтүү активист Жаркынай белгилегендей:

«Улуттук баатырлардын статуяларын орнотуу – эң жөнөкөй жана туура чечим. Ошентип, биз күнөөнү өз үлүшүбүзгө алуудан качууну улантып жатабыз. Биз тарыхыбыздын азаптуу жерлерин жашырып жабабыз, аларды дарылоонун ордуна, эч кандай жаракат жана чыр-чатак болбогондой, андан

Оштогу Манастын, Алымбек Датканын, Барсбектин эстеликтери

алыс болгонго аракет кылабыз. Бул каалаган учурда жарылып кете турган убакыт бомбасы сыяктуу. Тилекке каршы, биз күнөөнү өз мойнубузга алууга даяр эмеспиз».

2010-жылы окуялар музейинин курулушу тууралуу Айбектин сөзүнө кайтып келсек. Ал өзү жакын арада мындай болбойт деп мойнуна алат. Бирок, ал дагы эле келечекте качандыр бир убакта адамдар бири-бирин кабыл алып, кечирет деп үмүттөнөт. Администрациянын эстеликтерди куруу жолу менен элдештирүү аракеттерине келсек, бул пессимисттик бойдон калууда, анткени алар шаардын текстурасындагы шыбактардан башка эч нерсе эмес.

Тыянактар. Жыйынтыктап айтканда, Ош шаарындагы мындай кырдаал бизге шаардын дайыма өзгөрүп турган мүнөзүн, инфраструктуранын өзгөрүлүшүн, жергиликтүү бийлик башчыларынын борбордук бийликке каршы туруу үчүн

маданий эс тутумду түзүүнү каалаарын көрсөтөт; жасалма жол менен түзүлгөн эс тутумдар кыргыздар менен өзбектердин ортосундагы мамиле жөнүндө, бул лидерлердин тирешүү куралы жана эч кандайча демаркациялоо куралы эмес. Бул ошондой эле, бир тараптын баалуулуктары экинчи тараптан жогору турган маданий эс тутумду эмес, Оштогу күчтүү жамааттык эс тутумду көрсөтөт. Бул абал статуяларга караганда узак убакыт сакталып турган башка эс тутумдарынын бар экендигин ишара кылат. Ошентип, алар чындап коллективдүү болуп саналат.

«Полис Азия» аналитикалык борборуна жана «Эсимде» долбооруна катышкан бардык адамдарга талаа иштерине каржылык колдоо көрсөткөндүгү, ошондой эле теориялык жана практикалык талкуулар үчүн аянтча бергендиги үчүн ыраазычылык билдирем.

Вера АНДРИАНОВА,
Кыргыз-Россия славян
университетинин
архитектура
факультетинин студенти

*Бул изилдөө «Эсимде»
тарабынан уюштурулган
Тамга-2020 жайкы
мектебинин алкагында
жүргүзүлдү*

«ТАМГА» АСКЕР САНАТОРИЙИНДЕГИ МОНУМЕНТАЛДЫК ИСКУССТВО 1940-1980-жж.

Советтик санаторийдин форматы тээ 1920-жылдарда эле ойлоштурулган, ал эмгекчилер төлөнгөн жолдомонун негизинде ден соолугун чыңдашып, жаратылышта эс ала турган жай катары ойлоштурулган. Идеологиялык жактан туура жана ошол эле учурда жагымдуу чөйрөнү түзүү үчүн ар кандай ыкмалар жана жолдор колдонулган. Уктоочу, административдик жана дарылануучу имараттардын архитектурасынан, кичи архитектуралык формалардан, бадалдуу жана бак-дарактуу парктан тышкары, скульптура (айкел) жана мозаика сыяктуу искусствонун жана монументалдык пропагандалоонун аспаптары да колдонулган.

«Тамга» аскер санаторийи, бир жагынан, кадимки эле советтик санаторийлердин бири болгон, аны кооздоо үчүн Советтер Союзундагы көптөгөн санаторийлерде (аскер бөлүктөрүндө), пионер лагерлеринде (айылдарда) шаарларда турган статуялар колдонулса, экинчи жагынан, ал бир катар айырмалуу өзгөчөлүктөргө да ээ болгон, бул аны изилдөө үчүн кызыктуу объектиге айлантты. Тамга айылынын аймагындагы татаал тик жерде (Ысык-Көлдүн Түштүк жээги) жайгашкан санаторийдин курулушу 1939-жылы башталган, ага аскер ведомствосунун каражаты сарпталган. Алгач ал офицерлер жана алардын үй-бүлөсү үчүн арналган, кийинчерээк мында космонавттардын жана спортсмендердин эс алуусу, калыбына келүүсү жана машыгуулары өткөн. Ал эми катардагы аскер кызматкерлеринин санаторийи анча алыс эмес жерде жайгашкан, жана кичине аймакты ээлеген, жүпунураак болгон.

«Тамгадагы» бардык монументалдык искусствону шарттуу түрдө эки чоң бөлүккө бөлүүгө болот:

1. **«Типтүү мезгил» (1950-жж ортосуна чейин)**
2. **Сүрөтчү Барсковдун мезгили (1969-1981-жж.)**

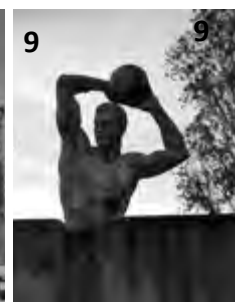
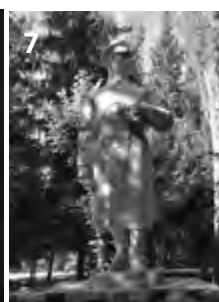

Санаторийдин эски кире бериши

«Тамга» монументалдык искусствосундагы «ТИПТҮҮ МЕЗГИЛ» Ленинграддык Сүрөткомбинатынын айкелчилер тобунун иши менен мүнөздөлөт. Алар 1949-жылдан баштап бир нече жыл аралыгында Ысык-Көлгө куюу үчүн даяр формаларды алып келип турушкан. Айкелдерди ошол ордунда куюшкан. СССР мейкининде тамгалык «эгиздердин» кеңири таралышы ушунусу менен түшүндүрүлөт. Материалы – темир бетон. СССРдин аймагында милдеттүү жана бардык жерде орнотулган Ленин менен

Сталиндин айкелдеринен тышкары, «Тамгада» башка парктык айкелдер да пайда боло баштады. Айкелдерди «учурдун милдеттерин», табитин жана айкелчи-гастролёрлордун сунуштарынын жана техникалык мүмкүнчүлүктөрүнүн жыйындысын эске алуу менен аскер санаторийинин администрациясы тандаса керек.

КИРҮҮЧҮ ТОП. Санаторийге кирүү, алгач, дээрлик 1960-жылдарга чейин ушул дарбаза, андан кийин мырза теректердин аллеясы (анын калдыктарын азыр да көрүүгө болот) аркылуу

жүргөн – дарактар жолду эки жагынан курчап турган, андан ары жол серпантин аркылуу дөбөгө чыккан, мында санаторийдин негизги объектилери жайгашкан. Серпантин Ленин менен Сталиндин айкелине келип токтогон (учурда алар жок). Дарбазанын аркасы Улуу Ата Мекендик согушка чейин курулган, анын алыскы прототиби болуп римдик триумфтук арка алынган (анын тематикасы эрдик жана жеңиш менен түздөн-түз байланышкан). Кийинчерээк, 1949-50-жж. санаторийдин биринчи айкелдери (арканын эки жагынан баясиндер менен жарым айлана түрүндө курчалган парашютчу жана танкачы) орнотулган. Чокусунда герб жана туу формасында СССРде кеңири жайылган мотив болгон (Фрунзедеги опера театрынын фронтонун салыштырыңыз), арканын мамылары кыргыздын улуттук оюм-чийимдери менен кооздолгон.

ПАРАШЮТЧУ. Бул айкел өзүнүн куюлган жылына (1949-50) карабастан, абдан эле эски, муну кыздын парашютунун модели боюнча түшүнсө болот: в 40-жылдары мындай парашюттарды колдонбой калышкан. Буга окшош

1. Танкист, «Тамга»
2. Парашютист, «Тамга»
3. Танкист, Дагестандын Каспийск шаарындагы скульптура
4. Дейнека А. «Деңиз үстүндөгү парашютист», 1934
5. Чек арачы, «Тамга»

иштерди мен таба алган жокмун, балким бул согуштан кийинки совет маданиятында учкуч жана парашютчу каарман аялдардын образы көп талап кылынбай, аскер культу менен байланышкан аялдардын образы «Жоокер-каарман аялдан» «Энеге» ооп кеткендир. Эң кызыктуусу, Дейнекинин «Деңиз үстүндөгү парашютчу» аталыштагы атактуу сүрөтүндө парашюттун дал ушул модели чагылдырылган, 1934-ж., КНМИИ Бишкек жыйнагынан, ТАНКИСТ. Ал эми танкачынын (танкист) айкели согуштан кийинки экени көрүнүп турат, бул тууралуу анын погондору (алар 1943-жылы пайда болгон) жана бир топ сыйлыктары айтып турат, аларды УАМС учурунда гана киргизишкен. (Фигура совет мезгили үчүн типтүү болгондуктан, мен тамалык танкисттин эгиз-бир тууганын Дагестандан, Каспийск шаарынан таптым.

ЧЕК АРАЧЫ. Чек араны кайтаруу жана чек арачылар культу советтик айкелде да чагылдырылган, ит жетелеген чек арачы 30-жылдардын өзгөчө бир символуна айланган. «Тамгадагы» эстеликтин алдында ал оң колунда кармаган предмет жоголгон (Хабаровскиде жакшы сакталган «эгиз-статуяда» пистолет бар). Дал ушундай эле чек арачы Тула облусунун Малахово айылында да бар (балким, дагы көп жерде болсо керек).

КЫЗЫЛ КОМАНДИР. Бул эстеликке окшошун таба алган жокпуз, бирок бул кеңири тараган аске жетекчисинин тиби.

ВОЛЕЙБОЛЧУ. СССРде аскер культу менен катар эле спорт жана дене тарбиялык өнүктүрүү өкүм сүргөн, ага арналган айкелдерде антикалык айкелдердин мотивдерин, байыркы грек атлеттерин жана спортсмендерин көрүүгө болот. «Тамга» санаторийинде бул өңдүү айкелден экөө бар.

СҮЗГҮЧ. Бейкам, ишенимдүү, туруктуу фигура (контрапост) бизге Байыркы Грециядан келген жана атлеттердин сүрөттөлүшүнө шилтек

6. Чек арачы, балаты жасалгасы, СССР, 1930-ж.
7. Командир, «Тамга»
8. Волейболчу, «Тамга»
9. Волейболчу, Абхазия
10. Сууда сүзүүчү, «Тамга»
11. Сууда сүзүүчү, «Дельфин» бассейни, Бишкек

жасайт, Бишкектеги «Дельфин» айкелин да караңыз.

АРСТАНДАР. Күч-кубаттын жана бийликтин символу дээрлик бүтүндөй адамзаттын тарыхында талап кылынып келген, ал эм аскер санаторийинде алар – арстан жаныбар жеңүүчү деген кошумча маңызга да ээ болушкан «Тамгада» арстандын үч сүрөттөлүшү бар – Каманды кармап алган арстан жана балдары менен турган арстан эне (баткак менен дарылоочу жайдын кире беришинин капталында турат), ошондой эле арстандын башы түшүрүлгөн горельеф (булактын шөкөттөлүшү). Ар кыл варианттагы арстандын айкелдери бүткүл СССР боюнча коомдук мейкиндиктерди кооздоп турган. Тамгадагы арстандын эркегине жана уургачысына дал келген эстеликтер Зелиноград жана Калининград шаарларында бар.

Барсков Валентин Дмитриевич.
Скульптор,
көркөммонументалист
1935-жылы туулган
1966-жылы Строганов атындагы
көркөм сүрөт окуу жайын бүтүргөн
(Москва).
1969-81 «Тамга» санаторийиндеги эмгеги.
1987-жылы В. И. Мухина атындагы
Ленинград жогорку сүрөт окуу жайын
бүтүргөн (Ленинград).
1987-96 Одесса көркөм окуу жайында
мугалим.

СҮРӨТЧҮ БАРСКОВДУН МЕЗГИЛИ, 1969-81-жж.
Сүрөтчү В. Д. Барсковдун пайда болушу менен «Тамга» санаторийи жаңы стилге, бүтүндө көркөм чечимге, мозаикалардын, имараттын архитектуралык барельефтеринин жана санаторийдин пландаштырылышынын кесипкөй катышына ээ болду. Барсков, универсал-сүрөтчү, бардык техника жана материалдар менен иштей алган.
САНАТОРИЙДЕН ЧЫГА БЕРИШТЕГИ ПАННО, 1972-ж. Барсков тарабынан одада аткарылды, негизги тема – бул медицина жана армия. Мозаика айрым-айрым чарчы блоктордон түзүлгөн, алардын ар бири смальта (тунук эмес түстүү

Санаторийдин кире беришиндеги мозаика панно
(фрагменттери)

айнектен жасалган кубик же пластина – Кыргызстанда жок, Россиядан алынып келинген кымбат баалуу материал), керамикалык плиткалардын кошумча бөлүкчөлөрүнөн өз-өзүнчө чогултулган. Мозаика аскердик – аскер фуражкачан эркек, ошондой эле саламаттыкты сактоо – доктурлар, Асклепия чөйчөгү, жүрөк менен байланышкан көптөгөн символдорду камтыйт. Саламат жашоо образына жана ооруларды алдын алууга басым жасоо, бул, албетте, санаторий үчүн түшүнүктүү. Баналдуулукка жана образдардын тираждуулугуна карабастан, Барсков аларды абдан кызыктуу жана түрдүү компози-

цияларда масштабдардын оюну жана силуэттик графикалуулукту бириктире алган.

КЛУБДУН ИМАРАТЫНДАГЫ МОЗАИКА, 1973-ж. санаторийге кире бериштеги композицияны жасагандай технология менен жасалган, бирок таптакыр карама-каршы камералык интонацияны алып жүрөт: аскердик пафостун ордуна – лирика, сүйүү жана табият. Кире бериштеги топтогу контрасттуу жана катаал силуэттерден айырмаланып, ал ийкем чийиндерден, өңдөрдүн назик жуурулушунан жана смальта бай түстөрүнөн турат.

Клубдун имаратындагы мозаика (фрагменттери)

КЫШКЫ БАССЕЙНДИН ФРИЗИНДЕГИ БАРЕЛЬЕФ, 1973-77-жж. Бул эмгекте Барсков сүрөтчү-мозаикачы эмес, айкелчи катары көрүнөт. Фриздеги сүзүүчүлөрдүн фигуралары жергиликтүү таштарды коюу менен, бетондон жасалган. Фриздеги сүзгүчтөрдүн фигуралары бетондон, жергиликтүү таштардан коюлуп жасалган. Толкундардын жана стилдештирилген күндүн чийиндери сүзгүчтөрдүн денесинин чийиндери менен коштолуп кетет.

КЫШКЫ БАССЕЙН АЛДЫНДАГЫ ФОНТАНДЫН МОЗАИКАСЫ, 1977-ж. Тема: Күн жана

Фриз менен кышкы бассейндин фасады

деңиз. Фонтандын беттери жана түбү смальта төшөлгөн, бирок, өкүнүчтүүсү, ал катуу жабыркаган жана көптөн бери аны оңдоо-түзөө жасала элек. Эски ашкананын дубалында ошол эле темадагы вариация (азыр бул жеке менчикке өткөн, көрүүгө мүмкүн эмес).

КЫШКЫ БАССЕЙНДИН ФОЙЕСИНДЕГИ ПАННО, 1977-ж. деңиз стихиясындагы жана фасаддык фриздеги сүзгүчтөр темасын улантып турат, бирок көбүрөөк плакаттык-трафареттик манерада – шарттуу декоративдик фондо кезектеги силуэттер.

Кышкы бассейндин фойесинде дубалындагы панно (фрагменттери)

ТЕННИС КОРТТОРУНДАГЫ БАРЕЛЬЕФТЕР, 1977-78-жж. Бул эмгектеринде Барсков адамдын колунун палеолиттик изинен жана алгачкы коомдогу петроглифтерден египет пирамидаларына жана европалык диний иконографияга чейинки искусство тарыхынагы белгилүү үлгүлөргө таянат.

КОРУТУНДУ. Кичине архитектуралык формалардын жана скульптуралардын көптөгөн чечилиштеринин стандарттуулугуна карабастан, «Тамгага» Барсков сыяктуу талантуу сүрөтчүнүн туш келиши чоң ийгилик, өзүнүн автордук иштери менен ал санаторийдин уникалдуу

Эски ашкана

Теннис корттарынын барельефтери (фрагменттер)

келбетин калтыра алды. «Тамгада» алгачкы советтик визуалдык маданияттын үлгүлөрү (30-жж.) сакталып калгандыгы абдан маанилүү, бул кандайдыр бир деңгээлде советтик элеттик айкелчиликтин үлгүсү десек да болот, анын баалуулугу жыл сайын өсүүдө, анткени башка жерде бул катмар жок.

ЫРААЗЫЧЫЛЫКТАР: Берген маалыматтары жана жардамы үчүн тамгалык кары, сүрөтчү жана Барсковдун жардамчысы Владимир Никитич Горюновго («Володя байкеге») жана бишкектик сүрөтчү Эмил Тилековго.

БУЛАК

- «Тамга» аскердик санаторийинин музейи
- <https://artmoskovia.ru/v-kts-roshal-rabotaet-vyistavka-hudozhnika-valentina-barskova.html>

Артур Болжуровдун сүрөтү

www.esimde.org

